

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Оқулық

11

Жаратылыстану-математика бағыты

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар! Қазақ тілі оқулығынан сендер ұлттық құндылықтарды сақтаудың және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің маңыздылығы туралы танымдарыңды кеңейтесіңдер. Тіл білімінің оқулықта берілген тараулары арқылы стильдің түрлерін ажыратып, мәтіннің құрылымы мен қолданылатын тыныс белгілері туралы теориялық және практикалық білімдеріңді жетілдіресіңдер, тіліміздің грамматикасымен танысып, талдап, меңгеріп, өмірлік қажеттілікте қолдануға дағдыланасыңдар. Шешендік өнер жайындағы оқу материалдары өмірлік қажеттеріңе жарап, дүниетанымдарыңды кеңейтуге, ойларыңды жүйелі құруға, іскерлік дағды қалыптастыруға, жалпы өмірде қазақ тілін дұрыс қолдана білуге машықтандырады. Шешендік сөздердің иірімдері – ойталқы, ойкөкпар, сөзталас, пікір алмасу, пікірталас, әңгіме және дөңгелек үстел, айтыс секілді сөйлеу мәнерлілігіне үйрететін білім негіздері айналадағы адамдармен жақсы қарым-қатынас жасауда, көп алдына шығып сөйлеуде ойыңның анық, тіліңнің таза болуына дағдыландырады. Кейбір тапсырмалар қосымша ізденісті, кейбірі шағын зерттеушілікті қажет етсе, кейбірі қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет етеді.

Қазақ тілі – дүниежүзіндегі ең бай, беделді де бейнелі тілдердің бірі. Оны байытатын да, дамытатын да – сендерсіңдер. Оның таза болуына, дамуына үлес қосу – Қазақстандағы әрбір оқушының міндеті. Қазақ тілі пәнін оқытудағы мақсат – сендерді мемлекеттік тілді қадірлейтін, оның қоғамдық мәнін түсінетін тұлға ретінде қалыптасуға, қазақ әдеби тіл нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, орта мектеп деңгейіне сай лингвистикалық білім алуға және сауатты жазуға үйрету. Олай болса, іске сәт, жас достар!

Оқулық авторлары

Шартты белгілер:

– ойтүрткі

– оқу

– айту

– тыңдау

– жазу

– деңгейлік тапсырмалар

– талқылау

– табу

– талдау

ҚАЗАҚСТАН БҮГІНГІ ӘЛЕМДЕ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

ОРФОГРАФИЯ ЖӘНЕ ПУНКТУАЦИЯ ҒЫЛЫМИ СТИЛЬ

Бұл бөлімде сендер:

- Ұлыдаладағы атқа міну мәдениеті, Ұлы дала елінің және Ұлытаудың құндылықтары туралы мәтіндерді құрылымы, мазмұны және тілдік ерекшеліктеріне қарай талдайсыңдар;
- ғылыми стильдің ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, рецензия мен аннотация жазасыңдар;
- әртүрлі тақырып бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды пайдаланып, шығармашылық жұмыстарды орындайсыңдар;
- жазба жұмыстарын абзац пен бөліктерге бөліп, ойын (ақпарат пен идея) дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялайсыңдар;
- тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазу емшелері және мәтін мен мәтін үзінділері деңгейінде тыныс белгілерін қолдана білуге қатысты лингвистикалық білімдеріңді шыңдайсыңдар.

1.1. ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Тірек сөздердің қайсысы бүгінгі сабақтың тақырыбы болуы мүмкін? Болжам жасаңдар.

АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ БЕСІГІ

ЕЖЕЛГІ МЕТАЛЛУРГИЯ

**АЛМА МЕН
ҚЫЗҒАЛДАҚТЫҢ
ОТАНЫ**

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

АҢ СТИЛІ

АЛТЫН АДАМ

1-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек сөздерді теріп жазыңдар. Тірек сөздерге сүйене отырып, мәтінді мазмұнына қарай екі бөлікке бөліңдер. Әр бөлікке ат қойыңдар.

Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады...

Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниесінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйым кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жержүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Көне жылнамалар¹ бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұлан-ғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді.

Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жержүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпелілер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпелілер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жержүзінде салт аттылар үстемдік құрған² ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі. Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы ХІХ ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіспіз.

Н.Ә.Назарбаев. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан

А Мәтіннен термин сөздерді теріп жазып, сөздіктің көмегімен мағынасын түсіндіріңдер.

Ә Мәтінде не туралы айтылғанын аннотация³ түрінде жинақтап жазыңдар.

¹ *Жылнама* – халық, мемлекет, қаланың және т.б. жылма-жыл жазылған тарихы, шежіресі; маңызды жазба деректер.

² *Үстемдік құру* – билеп-төстеу, күштілік көрсету.

³ *Аннотация, аңдатпа* (лат. *annotatio – ескерту, аңдату*) – кітап, мақала мазмұнын қысқаша баяндау. Аңдатпада шығарманың мазмұны, құндылығы, кімдерге арналғаны, авторы туралы қысқаша мәлімет беріледі.

Грамматикалық материал

Ғылыми стиль

Ғылыми стиль – қазақ әдеби тілінің бір тармағы. Ғылыми стильде зерттеу нысаны болатын зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет етеді. Логикалық сабақтастыққа құрылған ойдың анық, дәл, дәлелді берілуі ғылыми стильге тән ерекшелік болып табылады.

Ғылыми стильдің үш түрі бар: таза ғылыми стиль (белгілі бір ғылым саласының мамандарына арналған), ғылыми-оқулық стилі (нақты бір ғылымның теориялық негіздерін игерту, ғылыми түсінік қалыптастыру), ғылыми-көпшілік стиль (көпшілікті ғылым саласындағы жаңалық пен жетістіктер туралы хабардар ету). Ал ғылыми стильдің жанрлық түрлеріне *монография, энциклопедия, диссертация, анықтамалық, сөздік, оқулық, ғылыми есеп, мақала, реферат, баяндама, тезис, рецензия* т.б. жатады.

2-тапсырма. Грамматикалық материалда берілген теориялық мәліметтерге сүйеніп, кестені дәптерлеріңе толтырыңдар.

Ғылыми стильдің түрі	Ғылыми стильдің мақсаты	Ғылыми стильдің жанрлық түрі
		монография, диссертация
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК СТИЛЬ		
	нақты бір ғылым саласы бойынша ғылыми түсінік қалыптастыру	

3-тапсырма. Шағын мәтінді оқып, ғылыми стильдің түрін анықтаңдар.

Қазақ ертеде төрт түліктің өзін, ең алдымен, ақ мал және қара мал деп екі үлкен топқа бөлген. Ақ малға тек жылқыны жатқызған. Бұл жылқы үйір-үйірімен 150–200 шақырым қашықтықтағы тебінде болып, қыс бойы қора-қопсы көрмей, «ақ қар, көк мұзда» жататын текті мал дегенді білдірсе керек. Жылқының тағы бір атауы – аяқты мал, өйткені ол үнемі қолға қарап қалмай, азығын аяғымен жүріп табады. Ал түйе, қой, ешкі, сиыр бір мезгіл өріске шыққанмен, қорада бағылып, қолдан күтім көреді, сондықтан қара мал делінеді.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясынан

А Түрлі дереккөздерден жылқы малына қатысты кітап не мақала тауып, оған аннотация жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуы мен тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай жазылуына мән беріңдер.

Ә Бір-біріңнің жұмыстарыңмен алмасып, қажетіне қарай логикалық және стильдік тұрғыдан өңдеңдер.

Есте сақта!

Екі түбірден құралып, терминге айналған ғылым мен техника, шаруашылық, тұрмыс мәдениет, өнер, спорт т.б. салаларға қатысты зат, құрал-жабдық, ұғым атаулары бірігіп жазылады. Мысалы: *бесатар, бесқару, қоссайыс, ақсүйек.*

Орфографиялық сөздіктен

4-тапсырма. «Есте сақта!» айдарында берілген ережеге сәйкес әр ғылым саласына қатысты 3 термин жазып, олардың мағынасын түсіндіріңдер.

1.2. УЫҚ ШАНШЫЛҒАН ҰЛЫТАУ

Сұрақтарға жауап беріп, тыңдалым мәтінінің мазмұнын болжаңдар.

1. Ұлытаудың «Ұлытау» аталу себебін білесіңдер ме?
2. *Қара шаңырақ, уық шаншу* тіркестерінің мәнін қалай түсінесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңдар (1-аудио).

А Мәтіндегі «Ұлытау» атауына байланысты айтылған болжамдарды атап, өзара пікір алысыңдар.

Грамматикалық материал**Ғылыми стильдің тілдік ерекшеліктері**

Ғылыми стильде жазылған еңбектер нақтылығымен,, дәлдігімен, объективтілігімен және қисындылығымен ерекшеленеді. Ғылыми стильдің басты лексикалық ерекшелігі – белгілі бір ғылым саласына қатысты терминдердің жиі қолданылуы және сөздердің негізгі мағынасында жұмсалуды. Ал ғылыми стильдің грамматикалық ерекшеліктері мынадай: баяндауыштар ырықсыз етіс түрінде жиі қолданылады; ой хабарлы сөйлемдермен беріледі; күрделі ойдың логикалық жүйесін бірізді баяндауда сабақтас құрмалас сөйлемдер жиі жұмсалады.

2-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тілдік ерекшеліктеріне талдау жасап, стилін анықтаңдар.

Лексикалық ерекшелігі	Морфологиялық ерекшелігі	Синтаксистік ерекшелігі

Ономастика – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Жалқы есімдерге жер-су, кісі есімдері мен фамилиялары, жан-жануарлардың аттары, астрономиялық атаулар жатады. Оның басты

1-бөлім

бөлімдері: топонимика, антропонимика, этнонимика, космономика, зоонимика. Ономастика география, этнография, тарих ғылымдарымен тығыз бірлікте зерттеледі. Көне топонимдер (жер-су аттары) ертедегі тайпалар мен халықтардың белгілі бір аймақта өмір сүргенін, таралуын, мекендеу шегін, көшіп-қону жайын анықтауға себін тигізеді. Этнонимдер¹ халықтың этникалық құрамын, көне тайпалар мен елдердің тегін, тілі мен мәдениетін, этностық тобын танып-білуде зор қызмет атқарады. Ономастика халықтың этнографиясымен тығыз байланыста қаралып, басқа халықтармен жүргізген тарихи, мәдени қарым-қатынастың сыр-сипатын танытады.

«Қазақ тілі» энциклопедиясынан

Есте сақта!

Күрделі-құрама жалқы атау құрамындағы тұрақты эпитет жалқы есімнің алдынан келсе, бас әріппен, соңынан келсе, кіші әріппен бөлек жазылады: *Жаяу Мұса, Біржан сал*. Титулды білдіретін сөз жалқы атаудың алдынан келсе, бас әріппен, соңынан келсе, кіші әріппен жазылады: *Сұлтан Бейбарыс, Білге қаған*.

Орфографиялық сөздіктен

3-тапсырма. Мәтіндерді оқыңдар. Күрделі-құрама жалқы атауларды тауып, жазылу емлесін түсіндіріңдер.

Азияның арыстаны атанған атақты Ақсақ Темір де осы өңірге ат шалдырған. Ұлы қолбасшының тарихшысы Шарафадин Әли Иезди былай деп жазған: «Темір Ұлытауға келгенде алдымен сол таудың басына шығып, төңірегіндегі көк жасыл дала мен көксеңгір тауларға ұзақты күнге телміре қараумен болды. Содан соң әскерін жинап, сол жерден үлкен құлпытас орнатуға бұйрық берді. Шеберлер осынау сәтті оқиғаның болған күнін тасқа қашап жазып, ұзақ жылдарға жететін мәңгілік ескерткіш қалдырды». Тастағы жазу мынау екен: «Тарихтың жеті жүз тоқсан екінші қой жылы. Жаздың ара айы. Тұранның сұлтаны Темір бек жүз мың әскерімен Тоқтамыс ханға соғыспаққа жүреді. Бұл жерден өтіп бара жатып, белгі болсын деп осы жазуды қалдырды. Төңірі нәсіп берсін. Иншалла, Төңірі бұл кісіге рақым қылып, барша адам есіне алып жүрсін». Бұл тасты тапқан – Қ.Сәтбаев. Тас қазір Санкт-Петербургтегі Эрмитажда. Ұлытаудағы тас үйілген жер Алтыншоқы атауымен белгілі.

Н.Домбай. «Ана тілі» газетінен

А Тыңдалым, оқылым мәтіндерін және өзге де дереккөздерді қолданып, Ұлытау өңіріндегі ескерткіштер туралы таныстырылым (презентация) дайындаңдар.

¹ *Этноним* – этникалық өртүрлі құрылымдар, ұлт пен халық, тайпа мен тайпалық одақ, рулардың аттары.

Ә Академик Ә.Қайдардың «Халық даналығы» кітабын немесе басқа да дереккөздерді пайдаланып, «Ұлытауға бардың ба? Ұлар етін жедің бе?» деген сөздің мәнісін түсіндіріңдер.

Б Берілген тіркестердің мағынасын түсіндірме сөздіктен немесе фразеологиялық сөздіктен тауып жазып, сөйлем құраңдар.

Ат шалдыру

Ұлардай шулау

4-тапсырма. «Туған жерім – ...» деген тақырыпта шығарма жазыңдар.

Шығарма талаптары:

- тақырыпқа сай жоспар құру;
- сөйлемдер арасында логикалық байланыстың сақталуы;
- көркемдегіш құралдарды қолдану;
- тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай болуы, тыныс белгілерінің дұрыс қойылуы.

1.3. БАБАЛАР СӨЗІ – ДАНАЛЫҚ КӨЗІ

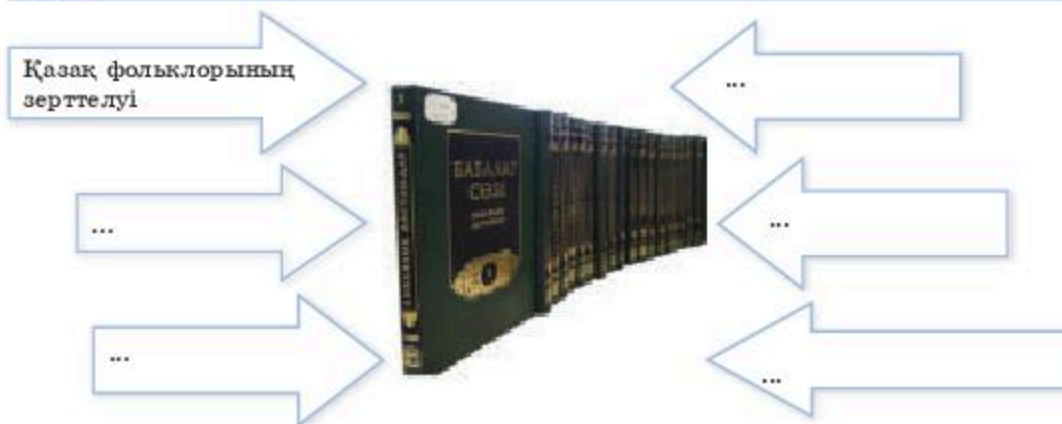
Сөздерді өзара байланыстыра отырып, бүгінгі сабақтың тақырыбын болжаңдар.

1-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдап (2-аудио), қажетті ақпараттарды жазып алыңдар.

А Сұхбатта көтерілген мәселелерді сызба түрінде дәптерлеріңе жинақтап жазып, ауызша таратып айтыңдар.

Ә Сұхбатта көтерілген мәселелерді ғаламдық мәселелермен байланыстыра отырып талдаңдар.

Б Сұхбаттағы автордың «Бабалар сөзі» – ұлттық бренд» деген тұжырымына қатысты өз ойларыңды «ПОПС» формуласы бойынша жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуы мен тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай жазылуына мән беріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі ...

Үшінші сөйлем. Мынадай дәлел келтіремін: ...

Төртінші сөйлем. Бұдан шығатын қорытынды ...

В Халық ауыз әдебиеті мұралары туралы бір кітапқа (ертегі, батырлар жыры т.б.) немесе мақалаға аннотация жазыңдар.

Грамматикалық материал

Шешендік сөз

Шешендік өнер мен шешендік сөз ұғымдары өзара тығыз байланысты болғанымен, әртүрлі түсінік атаулары болып табылады. Шешендік өнер – шешен сөйлеу сияқты іс-әрекеттің атауы. Ал шешендік сөз – осы әрекеттің қолданыстағы көрінісі, яғни көпшілік алдында сөйлейтін мазмұны терең, тілі көркем сөз. Шешендік сөздерге белгілі бір уақиғаға байланысты тапқыр, көркем тілмен айтылып, жұртшылық ойына қозғау салатын үлгілі ой-тұжырымдар жатады.

2-тапсырма. Үлгіге қарап, шешендік сөзге тән сипаттарды тұжырымдап жазыңдар.

Үлгі. Оқиганы жанды суреттей көз алдыңа алып келу – шешен тілінің көркемдігі.

Шешендік сөз дегеніміз – тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсіретін даналық сөз, қиялға әсер етіп, сезіміңді қозғайтын

көрікті де әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып, таңдай қақтыратын білгір-білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жеткізетін терең де мағыналы түйінді сөз.

Г.Қосымова. «Қазақ шешендік өнерінің негіздері» кітабынан

А Түсінуді жеңілдету мақсатында күрделі ойды беретін тілдік құрылымды жай сөйлемдерге бөліп жазыңдар.

Ә Мәтінді оқып, шешендік сөздің түрін анықтаңдар. Үш бидің айтқан сөздерінен шешендік сөзге тән қандай ерекшеліктерді көрсетер едіңдер?

...Осы жолы да Өз Тәукені күллі қазаққа ортақ хан сайлап, Сұпы¹ Өжіні күллі қазаққа пір сайлап, Жеті жарғының жосығын² қабылдаған ұлы жиын аяқталса да жиылған жұрт: «Ертең елге барғанда айта баралық. Үш би бізге не дейді екен? Соны естіп кеткіміз келеді», – деп тырп етпей тұрып алған-ды.

– Сонда үш биден не сұрайсыздар? – деген-ді Хан Тәуке.

– Үш би бізге көрілік пен жастық қақында не мәслихат³ қосады екен? – деген жиылған көп.

– Үй сыртында төбең болса, ерттеулі тұрған атың ғой, ел ішінде қарияң болса, жазулы тұрған хатың ғой, – деген-ді Төле.

– Жалтылдайды екен деп жастықты сөкпе, бөріңнің шыққан тегің сол; қалтылдайды екен деп қарттықты сөкпе, ертеңгі жетер шегің сол! – депті Қазыбек.

– Ар сатып алған атақтан тер сатып алған мал артық, сақалын тосқан көріден еңбегін тосқан бала артық! – деген екен Өйтеке...

Ө.Кекілбаев. «Үркер» романынан

Б Мақал-мәтелдердің мағынасын «Екі түрлі түсініктеме күнделігін» толтыру арқылы түсіндіріңдер.

1. Өнер алды – қызыл тіл.
2. Жақсы сөз – жарым ырыс.
3. Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады.
4. Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген.

Есте сақта!

Ақ, ау, ай, мыс, міс, ды, ді шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис арқылы бөлініп жазылады. Мысалы: сен-ақ, келмейді-ау, әдемісін-ай, барыпты-мыс, көретін-ді.

Орфографиялық сөздіктен

¹ Сұпы – сопы.

² Жосық – заң, ереже.

³ Мәслихат – ақыл, кеңес.

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына сөздің мағынасына қарай қажетті демеулікті қойып жазып, өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Дала, рақмет саған!
 Асырдың... даңқымды,
 Қуанттың... халқымды,
 Алып төсіңе алып қазан орнатып,
 Сапырдың... алтынды.
 Пай-пай, неткен маңғаз едің
 Білмейтұғын шалқуды.
 Тұрсаңшы,
 Билесеңші бізбенен.
 О, менің Жерұйығым!
 Асан атам іздеген...
 Дала, рақмет саған!
 Білемін ғой, сүймейсің босқа шуды
 (Есімде, даурықпадан жалыққаның).
 Қан төкпей... тер төгіп достасуды,
 Ұлы Далам, тағы да анықтадың.

М.Мақатаев. «Мұсағали» жыр кітабынан

1.4. МӘҢГІЛІК САРЫН: ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ 1000 КҮЙІ

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында қандай жобалар жүзеге асырылды?
2. «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні», «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» антологиясы туралы не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтіндерді оқыңдар. Тірек сөздерді тауып жазып, негізгі ойды анықтаңдар.

1. «Біздің бай тарихымыздың материалдық емес мұрасы терең рухани мағынаға ие және ол ұлттың мәдени құндылықтарының негізі саналады. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның бір жетістігі ЮНЕСКО-мен ынтымақтастық қарым-қатынасты орнату және нығайту болып саналады. Соның нәтижесінде 2014-2015 жылдары адамзаттың бүкіләлемдік материалдық емес мәдени мұралар тізіміне қазақтың киіз үйі, айтыс және күй өнері енгізілді. Қазақтың қасиетті киіз үйі, суырыпсалма айтысы мен күмбірлеген киелі күйі енді қазақтың ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани мұрасы саналады. Оған куә – бүгін мұражайға тапсырылып отырған ЮНЕСКО-ның арнайы сертификаттары...», – деп атап өтті И.Тасмағамбетов.

ЮНЕСКО-ның тізіміне мұраларды тіркеу Қазақстанның материалдық емес мәдени мұраларын елімізде және халықаралық деңгейде кеңінен насихаттауға, сондай-ақ оларды қорғау бойынша ұлттық деңгейде жүйелі шаралар қабылдауға ықпал етеді.

Р.Қайдар. «Егемен Қазақстан» газетінен

2. ... «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» шеңберінде бағзы замандардан¹ келе жатқан күй атасы Қорқыттан бастап Ықыласқа дейінгі қобызға арналған күйлер мен Сармалай бастаған сыбызғы күйлерінің де сараланып осы жинаққа енгізілуі – жобаның құнын арттыра түсетін соны жаңалық.

Еліміздің алуан аймақтарында қалыптасқан Шығыс, Батыс, Арқа, Қаратау, Жетісу, Сыр бойы, Маңғыстау күй мектептерінің ғана емес, елімізден тысқары Моңғолия, Қытай қазақтары күй дәстүрлерінің бір жобада тоғысуын терең тамырлы халқымыздың мәдени бірлігінің айқын айғағы деп бағалаған жөн.

Қай замандағы болмасын күй өнеріндегі ортақ сарын – азаттыққа, бостандыққа ұмтылу, ел тәуелсіздігін аңсау. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ күйлері – халқымыздың ғасырлар бойы армандап, бүгінгі ұрпақ жүзеге асырған, тәуелсіздікті жақындатқан ең қастерлі құндылық.

Н.Ә.Назарбаев

3. Күй – құрылымы жағынан шағын болғанмен, мазмұны терең, ойлы, сырлы, әуендік бітімі күрделі, музыкалық формасы кемел, жанрлық заңдылық белгілері әбден тәптіштелген аспаптық пьеса. Күйдің қай заманнан бері тартылып келе жатқандығының нақты дерегі жоқ. Бірқатар зерттеушілер күй бағзының бағзысында, ғұн, түркі дәуірінде пайда болған деп пайымдайды. Күйлер, негізінен, үш аспапта – домбыра, қобыз, сыбызғыда орындалады. Соның ішінде дәстүрлі қазақ музыкасының мейілінше кең таралған және аса биік профессионалдық өреге жеткен саласы – домбыра күйлері. Бұл, әсіресе, XVIII–XIX ғасырларда байқалған құбылыс. Алайда ең көне күйлер қобыз бен сыбызғыда орындалғаны даусыз ақиқат.

«Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» антологиясынан

А Берілген тұжырымдардың қай мәтінге сәйкес келетінін тауып, ойларыңды дәлелдеңдер.

1. Ұлттың ұлық өнері.
2. Адамзатқа ортақ рухани құндылық.
3. Ұлттық музыка тарихындағы елеулі оқиға.

Ә Мәтіндердің мазмұны бойынша тезис жазыңдар.

¹ Бағзы заман – ежелгі, ескі дәуір.

- Б** Мәтіндерден термин сөздерді тауып, олардың терминдік мәнін сөздіктерден қарап жазыңдар.

Грамматикалық материал

Шешендік сөзге қойылатын талаптар

Шешендік сөз – көпшілік алдында сөйленетін сөз. Шешендік сөздің мақсаты тыңдаушыға ой салып, сезімін тербетіп, сол арқылы оны иландыру, сендіру.

Шешендік сөзге қойылатын талаптар: белгілі бір әлеуметтік мәні бар тақырыпты қозғауы, ойдың берілуінде жүйеліліктің болуы; айтылатын сөздің тыңдаушыны ойландыратындай логикалық күшті өзегінің және пікірдің дәлелді болуы; сөз байлығының молдығы және сөздер мен сөз тіркестерін қажетіне қарай дұрыс сұрыптай алуы, оларды орынды, түсінікті әрі айшықты өрнектілікпен жұмсай білу және тартымды сөйлеуден көрінетін эстетикалық талғамның жоғары болуы.

- 2-тапсырма.** Мәтінді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуін, тілдік ерекшеліктерін талдап, жанрын анықтаңдар.

Римдік Марк Туллий Цицерон ғылымды тастай түйілген жұдырыққа ұқсатса, шешендік өнерді саусақтар сала-сала болып жазылған ашық алақанға балайды. Ғұлама тастай түйілген жұдырық бейнесі арқылы ғылыми ойдың бұлтартпас дәлелдігін, нақтылығын баса көрсетсе, ашық алақан арқылы шешендік өнерге тән жүйелілік пен бейнелілікке назар аударады. Сөйте отырып, ол шешендік өнердің мәні мен мағынасы ғылымға негізделетінін көрсетеді. Бұл – Цицерон сөз өнеріне тән басты қасиеттер қатарына ойдың тереңдігін, бұлтартпас дәлелдігі мен нақтылығын да қосып отыр деген сөз.

Ж.Дәдебаев. «Сөз өнері және өнерпаз келбеті» мақаласынан

- А** Шешендік сөзге қойылатын талаптар туралы ережеге сүйеніп, шешендік сөзге тән белгілерді тезис түрінде жазыңдар.

Үлгі. Шешендік сөздің тірегі – шындық, дәлел.

Есте сақта!

Ма (ме, ба, бе, па, пе) шылауы тұлғасы жағынан болымсыз егістік жасайтын жұрнаққа ұқсас. Шылау бөлек жазылады, жұрнақ түбірге қосылып, бірге жазылады. Кейде бұл шылаулар жалғаулардан бұрын келеді. Мұндай жағдайда олар *мы, мі, бы, бі, пы, пі* болып өзгеріп, сөзге қосылып жазылады. *Сен үйде қаламысың әлде киноға барамысың?*

Қазақ тілінің анықтағышынан

- 3-тапсырма.** Жақша ішінде берілген тұлғаны емлеге сай жазып, тыныс белгілерін қойыңдар.

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыс (па)
Жолдасыңа жау тисе,

Жаныңды аяп тұрыс (па)
Мінезі жаман адамға
Енді қайтып жуыс (па)

Тәуір көрер кісіңмен
Жалған айтып суыс (па)
Асанқайғы

Жаман туған жігітке
Рақатты күн бар (ма)
Өз мінін білген жігіттің
Тәлімінде мін бар (ма)

Білімді қуған жақсыға
Залал қылмас мың қарға,

Ақтамберді жырау

4-тапсырма. Мәтінді оқындар. Сөздіктерді пайдаланып, қарамен берілген тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

Өз Жәнібек жаяу мал қарап жүрген балаға кез болады.

– Шырағым, елсіз жерде неғып жүрсің? – деп сұрайды.

– Жалғыз түйемнен көз жазып қап, соны іздеп жүр едім, – деп жауап береді бала.

– Түйенді тұсап қойсаң болмай ма?

– Түйемнің тұсауы өліп қалып еді, – дейді бала. Ол әкем өліп қалып еді деген сөзі екен.

– Балам, біз қай үйде қонамыз?

– Бір қой жеймін десеңіздер, қай үй болса да қона бересіздер. Екі қой жеймін десеңіздер, біздің үйге қонасыздар, – дейді бала. Жәнібектің қасындағылар:

– Мынау бір мырза бала екен, осының үйіне қонайық, – дейді. Келген соң бала бір буаз саулықты жетектеп келіп «иллаһи амин» дегенде:

– Шырағым, бойдақ қой жоқ па? – деп ескертеді олар.

– Бойдақ қойдың жоғын далада айтпап па едім? Біздің үйге қонсаңыздар екі қой жейсіздер дегенім осы емес пе? – дейді бала.

Қонақтар оның жауабына қайран қалады.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

А Демеуліктердің жазылу емлесіне назар аудара отырып, баланың сөзінен шешендікке тән белгілерді табыңдар.

1.5. ҚАЗАҚСТАН – ҚЫЗҒАЛДАҚТЫҢ ОТАНЫ

Берілген сөздерді өзара байланыстыра отырып, тыңдалым мәтінінің мазмұнын болжаңдар.

1. Қазақстан – Тянь-Шань таулары – өлемге таралу

2. Фестиваль – жаңа сұрып – Нидерланды Корольдігі

1-тапсырма. Мәтіндерді тыңдап (3-аудио), негізгі ойды анықтаңдар.

1. «Көктем көркі – қызғалдақ» фестивалі

2. Нидерланды Корольдігіне ресми сапар

3. Қызғалдақтың жаңа сұрпы

Грамматикалық материал

Пікірталас және оның түрлері. Ойталқы

Пікірталас – ойды, идеяны ортаға салу, қорғап сөйлеу. Пікірталас белгілі бір тақырыпқа негізделеді, арнайы мақсаты болады.

Пікірталас мақсаты, жүргізілу тәртібі мен ережелері өту сипатына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Олар: *ойталқы (диспут), ойкөкпар (дебат), дөңгелек үстел, пікір алмасу, сөзталас, айтыс*.

Белгілі бір мәселені арнайы жиналған топтың алдында талқылаудың түрі – *ойталқы*. Ойталқы ғылыми немесе қоғамдық тақырыптың төңірегінде болатын пікірталас, сөз жарысы. Ойталқының мақсаты – өзекті мәселе төңірегіндегі әртүрлі көзқарастарды талқылай отырып, сол мәселені шешу мүмкіндіктерін қарастыру.

Ойталқының түрлеріне ғылыми диссертация қорғайтын кеңестің мәжілістері, белгілі бір шығарманы талқылау жиындары жатады.

2-тапсырма. Грамматикалық материалдың тілдік ерекшеліктеріне талдау жасаңдар. Мақсаты мен жанрын анықтаңдар.

3-тапсырма. Мәтінді оқып, пікірталас мәдениетінің талаптарын тезис түрінде жинақтап жазыңдар. Тірек сөздерді пайдаланыңдар.

Қажетті тірек сөздер: мәдениеттілік, білім, айқындылық, сөзге тоқтай білу, тіл байлығы.

Үлгі:

Мәдениеттілік	дауыс көтермеу, дөрекі сөйлемей, өзгенің пікірін сыйлау
---------------	---

Пікірталастың қай түрі болса да сайысшылар пікірталас мәдениетінің негізгі талаптарын білуі керек. Сол талаптарды сақтап сөйлеу пікірталастың нәтижелі өтуіне көмектеседі.

Сайысшылар пікірталасқа түскенде өзінің сол мәселеге қатысты көзқарасын анықтап алғаны жөн: жағымды, жағымсыз, қолдау, қолдамау. Сайысшылардың пікірі әртүрлі болуы мүмкін, бірақ ортақ мақсатқа, дұрыс шешім шығаруға, шындыққа көз жеткізуге ұмтылуы тиіс.

Пікірталаста ой мен сөздің бірлігі – жеңіске жеткізетін құрал. Бөрінен бұрын пікірталас тақырыбына қатысты ұғымдарды анықтап алып, қажетті сөздер мен терминдерді дәл тауып қолдану керек. Ғылыми терминдерді шектен тыс қолданбаған дұрыс. Қолданылған сөздер пікірталасқа түскендердің бөріне бірдей түсінікті болуы керек. Пікірталаста көпмағыналы сөздерді дұрыс қолданбау сөйлеудегі қателікке ұрындырады.

Пікірталас мәдениетінде қарсыласыңды құрметтеу, пікірін сыйлау, оны сабырлықпен тыңдай білу – маңызды нәрсе. Қарсыласыңның

дәлеліне нанымды дәлелдермен тойтарыс беруге болады, бірақ дерекі сөздермен, мазақ күлкімен жәбірлеуге, дауыс көтеріп ұрсуға болмайды.

Сыйлы қарым-қатынас, қарсыласыңның пікірі мен көзқарасын түсінуге тырысу даулы мәселелерді жемісті талқылауға қажетті алғы-шарт болып табылады.

Г.Қосымова. «Қазақ шешендік өнерінің негіздері» кітабынан

4-тапсырма. Мәтіндерді оқып, бос орындарды ойдың логикалық жүйесіне қарай берілген сөйлемдермен толықтырып айтыңдар. Қажет болса, мәтінге стильдік түзетулер енгізіңдер.

Ұлы Жібек жолы ғасырлар бойы Еуропаны Азиямен, сондай-ақ Қазақстанды Нидерландымен байланыстырып тұрды. _____

Қазақстанның даласы мен тауларында жайқалып өсетін бұл гүл осылайша Нидерландыға кең тарады. _____

Қазіргі кезде қызғалдақ гүлі – нидерландықтардың барынша танылған экспорттық¹ тауары. Ол біздің ұлттық символымыз іспетті. Қызғалдақ – ең үлкен сыйлық. _____

Қызғалдақ екі мемлекеттің арасындағы қатынастарды гүлдендіретін дәнекер ретінде жайнап өсе берсін!

*Нидерланды ханшайымы Беатрикс ханымның сөзінен.
«Егемен Қазақстан» газетінен*

А Сабақ тақырыбының (қызғалдақ туралы) аясында Синквейн әдісімен өлең құрастырыңдар.

1-жол: 1 сөз, зат есім;

2-жол: 2 сөз, сын есім;

3-жол: 3 сөз, етістік;

4-жол: 4 сөзден тұратын қатар;

5-жол: түйінді 1 сөз.

Есте сақта!

Сөйлеуші белгілі бір себептермен (қатты асып-сасу, ентігу, тұтығу, әлсіреу) сөздерін, ойын бөліп-бөліп айтқанда, бір сөздің ішіндегі әріптердің арасына немесе сөйлем ішіндегі сөздердің арасына, ал ой аяқталмай қалғанда сөйлемнің соңына көп нүкте қойылады: *Құдай берді есікке көзімен нұсқап: – Адам бола ма?! Болар ма!.. Інілерің міне... Кім боларын... Не көрерін қайдан... білейін, – деді (М.Ә).*

Қазақ тілінің анықтағышынан

¹ Экспорттық тауар – экспортқа, шетелге шығарылатын өндірістік өнімдер, тауар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, көп нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Соғыс жылдарының бірі. Жазғы шілде еді. Жұмыстан келе сала Айша қатты құлады. Тек үрейлене қорыққан маған қарлыққан дауыспен:

– Аққыз... Аққыз, апаңа жет..., – деді.

Түсіне қойдым. Біздің үйден кейін екі сайдың ар жағында өскерге кеткен Поштақұлдың үйінде... егер басқа жаққа кетіп қалмаса, Аққыз өпкеміз сол үйде. Есіктен кіре бере:

– Айша... апам, – деп демім жетпей, өйтеуір ишара беруім сол екен... Аққыз өпкем көз алдымда лезде жоқ болды. Сірә, терезеден ұшып шығып кетті ме, білмеймін.

Мен үйге қайтып келсем, Айшаны айнала зікір салып¹ жүр екен.

Аққыз өпкеміз мүлде өзгеріп кеткен, нағыз бақсы², баяғы шамандықтан³ қалған шын сарқыт осы болар. Аққыз дүниеден өткен соң біздің Мыңбұлақта бақсы болған емес. Аққыздың орны ойсырап қалды...

Бір кем дүние...

Ш.Мұртаза. «Бір кем дүние» кітабынан

1.6. «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

Берілген сұрақтар төңірегінде өзара ой бөлісіңдер.

НЕ МӘҢГІЛІК?

КІМ МӘҢГІЛІК?

1-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңдар.

Мәңгілік ел – ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы.

Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді.

Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді.

Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік елдің іргетасын қаладық.

Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік ел» идеясы.

¹ *Зікір салу* – бақсылардың ауру адамға ем-дом жасап үшкіруі.

² *Бақсы* – пірге, аруаққа сыйынып, ауруды ұшықтап емдейтін тәуіп.

³ *Шамандық* – Көк Төңіріне табынатын наным-сенімнің көне түрі.

Тәуелсіздікпен бірге халқымыз мәңгілік мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – мәңгілік Елордамызды тұрғыздық.

Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады.

Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел!

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын.

Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алаауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама.

Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек.

Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауынан

- А** Мәңгілік елдің басты құндылықтарын сызбаға жазып, талқылаңдар.

- Ә** «Ұлы дала елі» деген тақырыпта синквейн әдісімен өлең құрастырыңдар.

- 2-тапсырма.** Кестені дәптерлеріңе көшіріп, көрсетілген белгілердің ғылыми стильге тән деген тұсына «+» белгісін қойыңдар. Жауаптарыңды ауызша мысал келтіре отырып дәлелдендер.

Стильдерге тән белгілер	Ғылыми стиль
Жазбаша түрде ғана кездеседі.	
Термин сөздер мол ұшырасады.	

Насихат, үгіттеу мақсатын көздейді.	
Сөз тура мағынасында қолданылады.	
Сөздер ауыспалы мағынада қолданылады.	
Нақты мәліметтер беру мақсатын көздейді.	
Бейнелі сөз орамдары кеңінен пайдаланылады.	
Баяндауыштары көбінесе ырықсыз етіс тұлғасында болады.	
Ойдың берілуінде айқындық болмай, астарлап жеткізіледі.	
Ойды жеткізуде сабақтас құрмалас сөйлем жиі қолданылады.	

Өзіңді тексер!

- Ғылыми стильге тән белгіні көрсет.
 - Бейнелі сөз орамдарының жиі қолданылуы;
 - тіл бірліктерінің ауыспалы мағынада келуі;
 - нақтылық, айқындылық, мазмұн дәлдігі;
 - ойдың эмоционалды-экспрессивті берілуі.
- Ғылыми стильге тән лексикалық ерекшелікті белгіле.
 - Ойдың анық, дәл берілуі;
 - терминдердің жиі қолданылуы;
 - ойдың хабарлы сөйлемдермен берілуі;
 - баяндауыштың ырықсыз етіс түрінде келуі.
- Ғылыми стильдің жанрлық түрлерін көрсет.

а) Өңгіме, өлең;	ә) реферат, конспект;
б) өтініш, түйіндеме;	в) очерк, репортаж.
- Шешендік сөздің мақсатын анықта.
 - Көтерілген мәселеге сын айту;
 - қандай да бір пікірді жоққа шығару;
 - тыңдаушыға ой салып, оны иландыру;
 - жұртшылықты әдемі сөйлеуге үйрету.
- Ойталқының мақсатын көрсет.
 - Қарсы пікір айтушыны жеңу;
 - тыңдаушының эмоциясына әсер етіп, айтқанына сендіру;
 - бейнелі сөз орамдарын орынды қолдана білу;
 - мәселені талқылап, оны шешудің жолын қарастыру.
- Пікірталастың түрлерін белгіле.

а) Дау, толғау;	ә) айтыс, арнау;
б) ойталқы, ойкөкпар;	в) диалог, монолог, полилог.
- Мәтіндегі ойдың жинақталып берілген қысқаша желісі қалай аталады?

а) Тезис;	ә) дәйексөз;
б) аннотация;	в) рецензия.

3-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай стильде жазылғанын анықтаңдар. Стильдік ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Қазақтың қазіргі ауызша дамыған әдеби тілінің көркем әдебиет пен көркем публицистика стиліне жақын келетін бір типі – шешендік сөздер. Олар проза жанрының үлгілеріне жатады.

...Шешендік сөз дегенді қазақ тіліне келгенде жеке бөліп қараудың сыры бар. Ол – ХХ ғасырға дейінгі және қазіргі кезеңдегі шешендік сөздер деп айырып өңгімелеу қажеттігі. Бұл екі кезеңдегі қазақ тілінің шешендік сөз үлгілері мазмұны, адресаты, құрылымы, көлемі тұрғысынан бір-бірінен біршама өзгеше тұрады. Ал ортақ белгілері – сөздің ауызша ұсынылатындығы, өлең емес, көбіне қарасөзбен келетіндігі. Бұрынғы шешендік сөз үлгілері ауызша айтылып, ауызша таралып, ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде жеткен болса, қазіргі шешендік сөздердің жазбаша мәтіні болады, бірақ мәтін ауызша ұсынылады (оқып беріледі). Бірсыпыра шешендік тіл үлгісіне жататын сөз топ алдында айтылатын, нақты өлеуметтік үні (мақсаты) бар, көбінесе мәдени-рухани мәселелерге арналған сөз болып келеді.

Р.Сыздық. «Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі» кітабынан

А Мәтінге аннотация жазыңдар.

4-тапсырма. Мақал-мәтелдердің мәнін шешендік өнермен байланыстыра отырып, мысалмен таратып айтыңдар.

1. Пікір таласы – шындықтың анасы.
2. Жүзден біреу – шешен, мыңнан біреу – көсем.
3. Түз астың дәмін келтірер, мақал сөздің мәнін келтірер.
4. Дәлдеп атып жауды жық, дәлдеп айтып дауды жық.

Ғалым болам десеңіз...

1. М.Балақаев, М.Томанов, Е.Жанпейісов, Б.Манасбаев. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: Дәуір, 2005.
2. Ә.Ыбырайым. Стилистика және редакциялау. Алматы: Дәуір, 2014.
3. Р.Сыздықова. Қазақ тілінің анықтағышы. 12-том. Алматы: Ел-шежіре, 2018.
4. Қазақтың шешендік сөздері. Алматы: Ана тілі, 2007.

СӨЗ МӘДЕНИЕТИ

Бұл бөлімде сендер:

- экология және мұнай өндірістері туралы мәтіндердегі негізгі ойды анықтайсыңдар, стилін ажыратасыңдар, мәтін мазмұнын сыни тұрғыда бағалайсыңдар;
- сыни пікірдің мақсаты, негізгі түрлері, сыншының деңгейі туралы мағлұмат аласыңдар;
- шешендік сөздің сипаты және оған тән белгілерді білесіңдер;
- белгілі бір тақырып аясында тілдегі айшықтау және көріктеу құралдарын орынды пайдалануды үйренесіңдер;
- көпшілік алдында сөйлеу кезінде өз ойларыңды дәлелдеуді, тілдік бірліктерді, яғни сөздерді сұрыптап қолдануды үйренесіңдер.

2.1. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР

Кестені жарыса толтырыңдар. Экологиялық проблемаларды шешу жолдарын айтып, ойларыңды ортаға салыңдар.

Ғаламдық экологиялық проблемалар	Қазақстандағы экологиялық проблемалар

1-тапсырма. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселеге байланысты талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Соңғы жылдары ауаның ластануы дүниежүзін алаңдатып отырған өзекті мәселеге айналды. Біздің елімізде де өнеркәсіптер мен өңдеуші кәсіпорындардың, жылу-энергия орталықтарының және көлік түрлерінің саны артқан сайын олардың ауа қабатына шығаратын улы газдары көбеймесе, азайып отырған жоқ.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, жалпы Қазақстан бойынша жыл сайын атмосфераға түрлі стационарлық көздерден 2,5 миллион тоннадай, ал тек қана көліктердің улы газдарынан 1 миллион тоннадан асатын зиянды заттар шығарылады екен.

Еліміздің көптеген қаласында, әсіресе өнеркәсіп орындары көбірек шоғырланған аймақтарда, атмосфералық ауа сапасы өте нашар. Бұл сол жердегі халықтың денсаулығына зиянын тигізуде.

«Қазгидромет» республикалық мемлекеттік кәсіпорнының мәліметтері бойынша, 2017 жылы еліміздің ірі қалаларында атмосфералық ауаның

жоғары ластануының 990, ал экстремалды, яғни аса қауіпті ластанудың 98 оқиғасы тіркеліпті. Атап айтқанда, бір ғана Атырау облысының өзінде ауа қабатының жоғары ластануының 357 оқиғасы және өте жоғары ластануының 75, Өскеменде жоғары ластанудың 419 және өте жоғары ластанудың 18 оқиғасы тіркелген.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Даму бағдарламасының сарапшылары жариялаған мониторингке сәйкес, қазір Қазақстан халқының 5 миллионға жуығы, яғни шамамен 30 пайызы, еліміздің атмосфералық ауасы ластанған, ал 2 миллиондай тұрғыны ауасының ластану деңгейі өте жоғары өңірлерде өмір сүруде.

2018 жылы қыста Теміртау қаласы мен қала аумағына ақ қардың орнына «қара қардың» жауғаны үлкен қоғамдық пікір туғызды. Кейін бұл атмосфералық ауа ластануының әсерінен болғаны анықталды.

Р.Әкімов. «Егемен Қазақстан» газетінен

А Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Берілген тақырыптарды басшылыққа ала отырып, постер қорғаңдар.

1. Экологияның бүлінуіне қандай факторлар әсер етеді?

2. Ауаны ластанудан сақтауға өзің қандай үлес қосасың?

3. Ауаның табиғи жолмен және адам әрекетінің әсерінен ластануы.

2-деңгей. «Мен қоршаған ортаны қорғау министрі болсам...» деген тақырыпта пікір алысыңдар.

3-деңгей. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды дәлелдеп келісу-келіспеу эссесін жазыңдар.

Ә БАҚ көздерінен мәтіннің соңғы абзацында айтылған мәселеге қатысты ақпарат жинап, әртүрлі пікірлерді салыстырыңдар. Өз ойларыңды айтып, қорытынды жасаңдар.

Б Өздерің тұратын аймақта қандай экологиялық проблемалар бар? Оларды болдырмау және алдын алу үшін қандай шаралар жүзеге асырылуда?

Грамматикалық материал

Айтыс

Пікірталас түрлерінің ішінде қазақ ұғымына жақыны әрі халқымыздың өмірінде өзіндік дәстүрі қалыптасқан айтыстың орны бөлек. Пікірталасқа тән жалпы заңдылықтар айтыстың бойында да сақталады. Мысалы, айтысушылардың өзіндік ой, көзқарастарын қорғауы, қарсыласын сынауы, сөз орамдарын қорғану құралы ретінде тиімді пайдалануы, ұтқыр ой мен өткір тілді қолдану шеберлігіне ұмтылысы т.б. айтыскер үшін де маңызды. Айтыскерлер – тыңдаушылардың, қалың қауымның көкейіндегі ойды жеткізуші ел өкілдері. Олар қоғамда қалыптасқан пікірлерді ашық айтады. Жалған сөз, артық мақтан айтыскерді орға жықса, батылдық, өр мінез, әдемі әдеп оның беделін биіктетіп, кең танылуына ықпал етеді.

2-тапсырма. Берілген айтыс үзіндісін рөлге бөліп оқыңдар.

Серікзат пен Иран-Ғайыптың айтысы

Серікзат:

Ассалаумағалайкүм, Сырдағы елім,
Қашаннан тектіліктің құндағы едің.
Қобыздың арғы атасы Қорқытпенен,
Жыр сауған жыраулардың жұрнағы едің...
...Сен сары болған кезде мен қарамын,
Айтыста сен жас жігіт мен қария.
Мен Семей болған кезде сен Ақмешіт,
Мен қара Ертіс болғанда сен дария...

Иран-Ғайып:

Сыр елі, жыр елінде ғұмыр кешкен,
Ағайын, армысыздар күлімдескен.
Жүрсіннің жүйріктері келді ауылға,
Тұлпардай тұяғынан дүбір көшкен.
Солардың бірі болып мен де келдім,
Қырықтың бірін қазақ қыдыр дескен.

Серікзат:

Төбеңнен у төгіліп төтен кеше,
Мына жұрт қиналды ғой бекер неше.
Ашынып қалай оны біз айтпаймыз,
Зардабы сол гептилдің өтелмесе.
Басыңнан талай зұлмат өткен жоқ па,
Бабалар сол үшін қан төккен жоқ па?
Қу гептильден қырылып киіктерің,
Айтақырға атаның шөккен жоқ па?

Иран-Ғайып:

Ол рас, уға толы үй іргеміз,
Сөзіме дәйек болар кейбір негіз.
Байқоңырға жайылған гептилді ойлап,
Қайғыдан қан жұтамыз кей күнде біз.
Себебі қаншама адам жапа шекті,
Бұны да қарсы қылған қимыл деңіз...

«Қазақ өнерінің антологиясы» кітабынан. VI том

А Берілген айтысты мына белгілері бойынша талдаңдар.

Айтыстың түрі	
Көтерілген мәселе	
Айтыскерлердің позициясы	
Айтыскерлердің қолданған тәсілдері	

Ә Екі-екіден жұптасып, «Таза болса табиғат...» тақырыбына сынып ішінде ақындар айтысын ұйымдастырыңдар.

Б «Айтыс: кеше, бүгін, ертең» деген тақырыпта салыстырмалы эссе жазыңдар.

Есте сақта!

Көркемдеу тәсілдері: *теңеу, кейіптеу, эпитет, метафора, метонимия, меңзеу (синекдоха), параллелизм, антитеза, инверсия, қайталау, риторикалық сұрақтар* т.б. Бұл көркемдегіш құралдар шешендік сөздерді жай сөздерден ажыратып тұратын тілдік белгілер болып саналады. Сөзді көркемдеу тәсілдерінің ішінде ең пәрмендісі – *теңеу*. Шешеннің көркем ойлауының, дүниетанымының ұлттық ерекшелігі теңеуден көрінеді. *Теңеу* – суреттеуді неғұрлым көрнекті ету мақсатымен бір затты, ұғымды, күйді басқа бір заттармен, ұғымдармен салыстыруға негізделген көркемдеу тәсілі. Мысалы, «Қызықтырар білім көздің құртындай, ой – орданың келіп қонған жұртындай» (Ж.Баласағұн).

3-тапсырма. «Есте сақта!» айдарында берілген терминдердің анықтамасын тауып, мысал келтіріңдер.

А Бөлтірік шешеннің сөзінен теңеулерді тауып, теңеудің шешендік сөздегі қызметіне тоқталыңдар.

Жақсымен жолдас болған
Ел ұстанған тілектей болады,
Қыз ұстаған жібектей болады,
Жадыраған жаздай болады,
Айдын көлдегі қаздай болады,

Отау ортасындағы оттай болады,
От ортасындағы шоқтай болады,
Тұрағы алтын шырақтай болады,
Тұяғы асыл пырақтай болады...

Ж.Дәдебаев. «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» кітабынан

Ә Теңеулерді ұтымды қолдана отырып, Бөлтірік шешеннің толғауын әрі қарай өз сөздеріңмен жалғастырыңдар.

Жаманмен
жолдас болған...

Адалмен
жолдас болған...

Қорқақпен
жолдас болған...

Батырмен
жолдас болған...

Б Мына теңеулерді қатыстырып, еркін тақырыпта 3 минуттық шешендік сөз дайындаңдар.

алтындай

сұңқардай

тұлпардай

нардай

алмастай

қылыштай

теңіздей

2.2. СЕМЕЙ ЯДРОЛЫҚ ПОЛИГОНЫ

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Кеңес дәуірінде Қазақстанның қай аймақтарында ядролық сынақ жүргізілді?

2. Ядролық сынақтар қоршаған ортаға қандай зардаптар әкелді?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, Семей жеріндегі ядролық жарылыстардың халық денсаулығына тигізген әсері туралы әңгімелендер.

Қазақстанда ядролық қаруларды сынау кең көлемде жүргізілді. Полигондардың ішінде Семей өңірі – ең көп зардап шеккен аймақ. Мұнда атом қаруын сынаудың ғылыми орталығы орналасқан. Ол – Курчатов қаласы. Семей облысының Абай, Бесқарағай, Жаңасемей, Абыралы аудандарының аумақтары атом сынақтарының ордасы аталып, ең көп зардап шеккен экологиялық апатты аймаққа айналды.

Бастапқыда адамдарға, жануарлар мен табиғатқа тікелей зардабын тигізген ашық сынақтар жасалды. Сосын оларды жер астында жасай бастады. Атом бомбаларының жарылыстары сұмдық ауыр болды. Семейде жүргізілген алғашқы ядролық сынақтан кейін-ақ осы өңір халқының арасында түрлі аурулар көбейді. Әсіресе қатерлі ісіктерге ұшыраған науқастардың саны күрт өсіп, нәрестелер жетілмей туып, дүниеге өртүрлі кемістігі бар сәбилер келе бастады. Жер құнарсызданып, оның құрамында темір, мыс, магний сынды металдардың мөлшері артты.

Семей ядролық полигонындағы сынақтардың жалпы саны 456 ядролық және термоядролық жарылысты құрады. Олардың 116-сы ашық болды, яғни жер бетінде немесе өуе кеңістігінде жасалды.

Семей полигонында өуеде және жер бетінде сынақтан өткізілген ядролық зарядтардың жалпы қуаты 1945 жылы Хиросимаға тасталған атом бомбасының қуатынан 2,5 мың есе көп болды.

Ядролық жарылыстар туралы халыққа 1953 жылдан бастап қана ескертіле бастады. Онда адамдар мен малдарды радиоактивті заттардың таралу аймағынан уақытша көшіру, оларды қарабайыр қорғаныш объектілеріне, орларға немесе кепелерге жасыру көзделді. Алайда жарылыстан кейін адамдар радиациядан былғанған жерлердегі өз үйлеріне оралып отырды.

1962–1989 жылдар арасында Семей полигонындағы Дегелең тауының жер астындағы шахталарында 340 жарылыс жасалды. Бұл арада жыл сайын 14–18 ядролық сынақ өткізіліп тұрды. Осынау жарылыстың салдарынан бір кездері жартастардан құралған Дегелең тауы енді қиыршық тас үйіндісіне айналды.

Ә.Бейсенова, А.Самақова, Ж.Шілдебасев. «Экология» кітабынан

А Мәтіндегі негізгі ақпаратты хронологиялық кесте түрінде конспектiлеп жазыңдар.

Ә Берілген ғылыми мәтінді публицистикалық мәтінге айналдырып жазыңдар. Екі мәтіннің мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, тілдік ерекшеліктерін салыстырып, кестеге түсіріңдер.

Б Ядролық қарудың жойылуына үлес қосқан азаматтарды, қоғам қайраткерлерін атап, олардың еңбектеріне тоқталыңдар.

2-тапсырма. Үзінді қай шығармадан алынған?

О, жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз баламын. Сезімім бүтін, ақылым дұрыс. Бірақ мынау тіршілік дүниесінен безінген жұдырықтай жүрегім кек пен қасіретке толы. Мен өзіме адам сияқтымын, басқаларға адам емес, адам пейілін тәубаға түсіретін мүгедекпін. Қарауылдың адамдары мені көрген сайын: «Мұны Алла Тағала адамдар тәубасына келсін, қол-аяғының саулығына, он екі мүшесінің дін амандығына шүкір етсін деп жаратқан», – дейді. Солай ма, жарық Ай? Мен саған ғана, сенің өзіңе ғана сенемін. Тым болмағанда үмітімді сен ақтарсың. Сонда бұл жұрт нені айтады? Мен кіммін, осы? Мәңгілік пе? Шынымен-ақ мәңгілік өспей қалған бала кейіп пе?..

Р.Мұқанова

А Осы шығарманы тауып оқып, ондағы басты кейіпкердің қасіреті туралы шағын мәтін жазып келіңдер.

Ә Полигон тақырыбын арқау еткен өзге де көркем туындыларды тауып, олардың оқиғалар желісін, идеясын, түйінін салыстырыңдар.

Грамматикалық материал

Сыни пікір

Сыни пікір (рецензия), әдетте, жарыққа шығатын еңбектің кемшіліктерін болдырмау мақсатында кемшін, жетімсіз, қате пікір айтылған тұстары көрсетіле жазылады. Егер сыни пікір ғылыми еңбекке жазылса, онда зерттеу нысанының дәлдігі, зерттеу әдісі, фактілердің топтастырылуы, статистикалық мәліметтердің дәлдігі мен сәйкестілігі, зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы баса көрсетіледі.

Сыни пікірдің мақсаты – белгілі бір көркем немесе ғылыми шығарма, қоғамдық-саяси немесе техникалық әдебиет, театр қойылымы, кинофильм, теледидар бағдарламалары, өнер көрмесі, музыкалық концерт және тұрмыстық жағдай түрлерін сынап, баға беру.

Ол мына жоспарға сай еркін түрде құрастырылады.

1. Сын объектісі:

- а) еңбектің (шығарманың, кітаптың т.б.) аты, автордың аты-жөні;
- ә) еңбек жарық көрген қала, баспа, жыл (уақыт).

2. Автор көтеріп отырған тақырып, мәселе негізінің қысқаша баяндалуы.

3. Жағымды жақтары (жаңалығы, өзектілігі, автордың мәселені шешудегі өзіндік қолтаңбасы).

4. Даулы тұстары (күмән туғызатын мәліметтер, қағидалар).

5. Сыни пікір иесінің мәселені шешудегі өзіндік ұсыныстары, ескертпелері.

6. Қорытынды, бағалау, ұсыныстар.

Қазақ тілі: ғылыми стилді оқыту

3-тапсырма. Төмендегі сыни пікірді оқып, жазылу стиліне назар аударыңдар. Сыни пікір мәтіні қандай үлгіде жазылған (суреттеу, әңгімелеу, пайымдау)?

«Ұстаздар мен тұтастар» туралы сыр

Айтулы азамат ағамыз, халықтың қалаулы жазушысы Әбу Сәрсенбаев – туған әдебиетімізде елу жылдан астам жемісті еңбек етіп келе жатқан аяулы адам. Сондықтан да ол кісі өмірімен де, өнерімен де өнегелі ой иелерінің бірі болып саналады. Әбекеңнің қайратты қаламынан туған қауқарлы жырлар – салмақты сырлар, орамы берік ойлар төл әдебиетіміздің еңсесін биікке көтеруге көмектескен әрі талай-талай өнерпаз буын мен оқушы қауымның ой-өрісін кеңейткен, жан дүниесін тәрбиелеген өз дәрежесіндегі есті дүниелер екендігін неге ашып айтпасқа?

...Әбекеңнің әдебиетке байланысты мақалаларынан да ол кісінің үлкен жүректі азамат екендігі айрықша сезіліп отырады. Осы ретте бұған үлкен дәлел ретінде оның «Кіршіксіз жандардың көңіл күйі» (294-бет) немесе «Қаламгер досқа хат» деген қосымша айдармен берілген мақаласын алайықшы. Осы мақаладағы азаматтық-адамгершілік пафос Әбу Сәрсенбаев мақалаларының бәріне ортақ деген қорытындыны біз батыл жасаған болар едік. Бұл мақалада ерекше тағдырлы ерекше суреткер болған Зейнолла Шүкіровтің творчестволық ерекшелігін автор терең тебірене отырып емірене сөз етеді...

Дәл осы сипаттағы, анығырақ айтсақ осындай тағылымдық, танымдық ыңғайда жазылған бірнеше мақаланы айрықша атап өткен жөн. Олар – «Алаулы ақын жүрегі» атты Абдолла Жұмағалиев жайлы мақала мен Баубек Бұлқышевқа арналған «Шығыс ұлы» деген дүниелер. Бұларды кәдуілгі мақала деудің өзі дәл осы жерде қалай десеңіз де ешбір келмес еді. Мақала деген атаудың өзі кейде құлаққа қатқылдау естіліп қана қоймай, қарабайырлау әсер де беретіні бар ғой. Ал бұл екеуі одан гөрі философиялық ой толғаудың жанры – эссеге жақын келетін сияқты.

Сонымен «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне» келсек, үлкен қаламгер Әбу Сәрсенбаевтың бұл кітабы уақыт тануға, әдеби танымға, азаматтық-адамгершілік дәстүрлерді дамытуға толық қызмет етеді деген нық қорытынды жасар едік.

С.Әшімбаев. Шығармалар. II том

А Мәтінде сыни пікір білдіруші талданып отырған жұмыстың қандай артықшылықтары мен кемшіліктерін атап көрсеткен?

Артықшылықтары	Кемшіліктері

Ә Сыни пікір жазуда қандай мәселелер басшылыққа алынуы тиіс?

Б «Айтушы-сыншы» жұбын құрып, «Табиғатты аялайық» тақырыбында әңгіме өрбітіңдер. Орын алмасыңдар.

В Белгілі сыншы Сағат Әшімбаевтың «Еңлік-Кебек» пьесасына жазған сыни пікірді тауып оқып, 3-тапсырмадағы сыни пікірмен салыстырыңдар (нысаны, автор көзқарасы, құрылымы, тілдік ерекшеліктері т.б.).

Есте сақта!

Метафора – ауыстыру, суреттеліп отырған затты не құбылысты өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау.

Қай шешендік сөйлеуді алсақ та, пікір, ой жадағай, жалаң айтылмайды, түгелдей бейнелеуге (метафораға) құрылады. Бейнелеудің өзі тыңдаушының көңілін қозғап, санасына сәуле түсіреді, ойына ақыл қосады. Мысалы: *Бүгінгі отаншылдық – төзім, бүгінгі ерлік – сабыр, бүгінгі елдік – тыныштық* (Ә.К.).

Көріктеу (эпитет) – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын айқындайтын сөз мағынасын құбылтудың тәсілі. Құбылысты көптен айырып, көзге көбірек түсердей етіп айтқысы келіп, ол нәрсені айқын көрсететіндей сөз қосып айту. Шешеннің тіліне үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосады. Мысалы: *әділ заң, білікті маман, тиімді әдіс, маңызды мәлімет, ойшыл тұлға, білгір ұрпақ* т.б. *Илиясқа жастай жолыққан жанары жаудіреген жас қыз жүрегінің нәзік лүпілін шебер актриса қалай жеткізуші еді, шіркін!* (Ә.Сығай)

4-тапсырма. Ескелді би сөзіндегі метафораларды анықтаңдар.

Екі жақсы бас қосса,
Бірін бірі қия алмас.
Екі жаман бас қосса,
Кең қонысқа сия алмас...

...Көңіл – гүл,
Тіл – бұлбұл,
Сезім – сері,
Нәпсі – бөрі,
Сабыр – ақыл серігі.

Жаманның дәмесі зор, сөзі қотыр,
Көкірегі қараңғы көр, көзі соқыр.

Әйел – үйдегі ырысың,
Ұл – айбарлы қылышың.
Қыз – түздегі өрісің,
Келін – кеңейген тынысың.

«Қазақтың би-шешендері» кітабынан

2-бөлім

5-тапсырма. Берілген шешендікті оқып, кімнің сөзі екенін анықтаңдар. Эпитетті тауып, мәнін түсіндіріңдер.

Ағын судың өлгені,
Алты ай қыста қатқаны.
Асқар таудың өлгені,
Басын бұлттың жапқаны.
Ай мен күннің өлгені,
Еңкейіп барып батқаны.
Қара жердің өлгені,

Қар астында жатқаны.
Ажал деген атқан оқ,
Бір Алланың қақпаны.
Дүниеде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

«Қазақ өнерінің антологиясы» кітабынан. VIII том

А Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Өлеңнен субстантивтенген (заттанған) сын есімді тауып, фонетикалық талдау жасаңдар.

2-деңгей. Өлеңнен ілік септігі арқылы жасалған сөздерге, субстантивтенген (заттанған) есімшелердің біреуіне сатылы-кешенді морфологиялық талдау жасаңдар.

3-деңгей. Өлеңді айтылуы бойынша өрнектеп жазыңдар.

Үлгі. Ағын сүудүң // өлгөнү,
Алтай ғыста // қатқаны.

2.3. ҚАЗАҚСТАН – «ЯДРОСЫЗ ӘЛЕМ» ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

T кестесін толтырыңдар.

Келісемін	<ol style="list-style-type: none"> 1. Қазақстан аумағында атом бомбасын сынақтан өткізу үшін 18 га жер бөлінді. 2. Ядролық сынақтар басталмай тұрып, ол туралы жергілікті халыққа ескертілген. 3. Семей полигонының ядролық зарядтарының қуаты Хиросима атом бомбасынан бірнеше есе аз. 4. 1953–1989 жылдары Дегелең тауының астындағы шахталарда бірнеше жарылыс жасалды. 	Келіспеймін
-----------	--	-------------

1-тапсырма. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселені, автор позициясын (қоғамдық-саяси, ғылыми) талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

1989 жылы белгілі қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов бастаған «Невада-Семей» қозғалысы ядролық сынаққа қарсы алғашқы митингісін өткізді. КСРО мен АҚШ президенттеріне жариялаған үндеуде былай айтылған еді: «Сайын даламыз ядролық жарылыстардан қалтырап бітті, сондықтан да енді ары қарай үнсіз қалу мүмкін емес. 40 жыл ішінде бұл арада мыңдаған Хиросималар¹ жарылды. Біз келешекті қауіппен күтудеміз. Уайымсыз отырып су мен тамақ ішу, өмірге

¹ Хиросима – соғыс кезінде атом бомбасы тасталған Жапония қаласы.

нәресте әкелу мүмкін емес болып барады. Қазақстандағы ядролық қаруды тоқтату үшін, өз үйімізде бейбітшілік пен тыныштық орнату үшін, өз құқықтарымыз үшін күресу мақсатында біз «Невада-Семей» қозғалысын құрдық». Осындай жан-жақты қарсылықтардан кейін Кеңес үкіметі жарылыстарға мораторий¹ жариялады.

Кейін, 1991 жылдың 28 тамызында, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Семей полигонын жабу туралы Жарлық шығарды. Осылайша қазақ елі атом бомбасынан біржола бас тартқан болатын. Президенттің осы әрекетінен кейін Ресей мен АҚШ-тағы және Франциядағы ядролық сынақ алаңдарында да жарылыстар тоқтатылды.

Қазақстан Семей сынақ алаңы жабылған сәттен бастап адамзат тарихындағы ең зұлмат сойыл – ядролық қарумен күрестің көшбасшысы атанды. Семей сынақ алаңы жабылған 29 тамыз БҰҰ-ның қарарымен «Ядролық сынақтарға қарсы халықаралық Іс-қимыл күні» ретінде жарияланды.

Т Асыл

А Мәтінде көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды дәлелдеп аргументативті эссе жазыңдар.

Ә Екі топқа бөлініп, «Адамзатқа ядролық қару керек пе?» деген сұрақ төңірегінде пікір алмасыңдар.

Б Мәтін мазмұнына және өзге де ақпарат көздеріне сүйеніп, ядролық қарудан бас тартқан елдер туралы таныстырылым жасаңдар.

В Мәтіннен құрамында біріккен сөздері бар сөйлемдерді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

Грамматикалық материал

Сыни пікірдің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

- 1) әдеби сыни пікір;
- 2) ғылыми сыни пікір;
- 3) театр туындысына жазылатын сыни пікір;
- 4) кино туындысына жазылатын сыни пікір және т.б.

2-тапсырма. Сыни пікір түрлерінің өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары неде деп ойлайсыңдар? Кестені толтырыңдар.

Сыни пікір түрлері	Ұқсастығы	Ерекшеліктері
Әдеби сыни пікір		
Ғылыми сыни пікір		
Театр туындысына жазылатын сыни пікір		
Кино туындысына жазылатын сыни пікір		

¹ *Мораторий* (лат. *moratorium* – кейінге қалдыру, соза тұру) – мемлекеттің өз іс-әрекетінің, халықаралық міндеттемелерінің, шарттарының орындалуын тоқтата тұруы.

2-бөлім

А Ғылыми және публицистикалық дереккөздерден (мысалы: kitap.kz, adebiportal.kz, tilalemi.kz, el.kz т.б.) көрсетілген төрт сала бойынша жазылған сыни пікірлерді табыңдар. Оларды автор көзқарасы, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметі, құрылымы, тілдік ерекшеліктері бойынша салыстыра талдаңдар.

Ә Суретке мұқият қарап, қай фильмнен алынғанын табыңдар. Фильмге сыни пікір жазыңдар.

Сыни пікір жазуда мына мәселелерге назар аударыңдар:

- актерлердің рөлді сомдау шеберліктері;
- киноның түсірлілу стилі, жанры;
- кино арқылы режиссер мен сценарий авторының айтқысы келген ойы;
- эмоционалды көріністерді сүйемелдеудегі сазгердің шеберлігі және т.б.

Есте сақта!

Әсерлік құралы – айшықтаудың (фигураның) түрлерін арнайы пайдалану шешендік сөздердің күнделікті ауызекі сөйлеу тілінен де, жазба үлгілер тілінен де ажыратылатын белгілерінің бірі болады. Бұлардың ішінде әсіресе синтаксистік параллелизм – бұрынғы үлгілерде де, қазіргі шешендер сөздерінде де жиі қолданылатын амал. Мысалы: *Аймен аталас емеспіз//Күнмен баталас емеспіз. Бұлтпен туысқанымыз жоқ//Сол күні жауған жаңбырмен жуысқанымыз жоқ.*

Параллель қатарлар шешен сөзіне, ең алдымен, тыңдаушы психологиясына әсер ететін сипат береді: ол көбінесе қарама-қарсы полюстерді қатар қою арқылы (сырты ~ іші, қуаныш ~ кейіс) да жүзеге асып жатады.

3-тапсырма. Ережеде берілген мәліметтерді басшылыққа ала отырып, параллелизмге бір сөйлеммен анықтама беріңдер.

А Төмендегі өлең шумақтарынан параллелизмдерді тауып, олардың жасалу жолын және қандай мақсатта қолданылып тұрғанын айтыңдар.

Көк ала бұлт сөгіліп,
Күн жауады кей шақта.
Өне бойың егіліп,
Жас ағады аулақта.

Жауған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп күш алар.
Аққан жаспен қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар.

Абай

Ә Бүгінгі тақырып аясында өздерің тудырған синтаксистік параллельдерді қатыстыра отырып шешендік сөз дайындаңдар.

Б Төмендегі жолдарды өз сөздеріңмен жалғастырып, ұйқасты синтаксистік параллельдер құраңдар.

1. Ойың ақ болсын,
... ..	3. Ақылы жоқты аға тұтпа,
... ..
2. Үлкен алдында иіліп сөйле,
... ..	4. Ойыңның ақ болмағы – арыңнан,
... ..

2.4. МҰНАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

Еліміздегі мұнай өнеркәсібі дамыған қалаларды атаңдар. Олардың экологиялық жағдайын басқа қалалармен салыстырып, кестеге түсіріңдер.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, стильдік ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Адамзат мұнайдың игілігін қаншалықты көріп келе жатқанымен, оның зардабын да шегіп отырғанын жасыра алмаймыз. Ол көбіне экологиялық мәселеге қатысты. Кейбір деректерге көз жүгіртсек, өндіру, тасымалдау, сақтау, қолдану кезінде мұнай және оның өнімдерінің 45 млн тоннаға жуығы төгіліп, шашылып, жоғалады екен. Бұл, әрине, ойландыратын жайт! Өйткені төгілген өнімнің қоршаған ортаға тигізер зияны аз болмасы анық.

Республикамызда барланған 172 мұнай кен орны бар. Осынау кен орындарында мұнай өндіру көлемі көбейген сайын табиғаттың, атап айтқанда топырақ пен судың, ластану қаупі еселене түсетіні сөзсіз. Микробиология¹ және вирусология институтының мамандары Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің деректеріне сүйене отырып, елімізде мұнай және мұнай өнімдерімен ластанған аумақ 1,5 млн гектардан асып кеткенін айтады.

Ғалымдардың айтуынша, табиғи ортаның 3 негізгі құрамдас бөлігі – топырақ, су, ауаның ішінде ластанған жердің қалпына келуі өте қиын болады. Өйткені топырақ улы заттарды сіңіріп, бойына жинайтын қасиетке ие. Ғылымда дәлелденгендей, мұнай төгілген жерлерде бірден өсімдіктің 50–80 пайызы жойылып, топырақ түзуге қатысатын микроағзалар қырылады. Топырақ сорға айналып, шөлейттену басталады. Мұнай құрамындағы хош иісті көмірсутектер топырақтан өсімдікке өтеді және оның ауада буланатын бір бөлігі жерге жауынмен қайта түсіп, екінші мәрте жерді және су айдынын ластайды. Ал мұның барлығы, айналып келгенде, адамның ағзасына зиянын тигізеді.

Бұдан бөлек, ластанған аймақтар ауылшаруашылығына пайдалануға жарамсыз болып қалады. Осы орайда зерттеуші мамандар мұнайдың

¹ *Микробиология* – жай көзге көрінбейтін ұсақ тірі ағзаларды, олардың құрылысы мен қасиеттерін зерттейтін ғылым саласы.

2-бөлім

топыраққа түскен бетте өсімдіктердің генетикасына жағымсыз әсер ететінін, соның салдарынан мұндай жердегі биомассаның көптеген жылдардан соң да қалпына келмейтінін айтады.

Ж.Базар

- А** Екі топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырыңдар.

- Ә** Мәтіннен термин сөздерді тауып, олардың анықтамасын жазыңдар. Лексикалық талдау жасаңдар.

- Б** Қазір мұнай өндірісінен келетін табиғи зардаптарды болдырмау үшін қандай шаралар қолға алынып жатқанын дереккөздерден іздестір. Бұған қатысты өз ұсыныстарыңды да айт.

Грамматикалық материал

Шешендік сөздің сипаты

Аристотель «Риторика» атты еңбегінде шешендіктің үш элементтен тұратынын көрсетеді: сөйлеуші адам (шешен); сөйленетін сөз; тыңдаушы топ (аудитория).

Шешендік сөз – көпшілікке қарата ауызша түрде айтылатын сөз. Тікелей тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі көп. Шешен аудиториямен жүзбе-жүз қарым-қатынаста болып, тыңдаушыға тікелей әсер етеді. Шешен сөйлеп тұрған кезінде аудиторияның «қас-қабағын» сезіп, қажет жағдайда өзінің сөзіне түзетулер енгізе алады.

Шешеннің сөзі тыңдаушыларға тіл арқылы ғана жетіп қоймайды, оған дауыс ырғағы, бет құбылысы, дене қимылы да қатысады. Тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі.

Шешеннің аудиториямен кері байланысы тыңдаушылардың реплика¹ тастауы, бет-жүзіндегі құбылыстары арқылы жүзеге асып отырады.

- 2-тапсырма.** Мәтінді оқыңдар. Шешендік сөз бен ауызекі сөйлеу тілінің ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктері бойынша Венн диаграммасын толтырыңдар. Жоғарыда берілген анықтаманы да негізге алыңдар.

Цицерон жан-дүниенің қозғалыстары дене қимылымен ұштасуы керек деп жазады. Әрине, мұндағы қимыл сахналық болмауы керек, ойды, пікірді, сөзді мазмұн жағынан ишаратпен, түспалмен түсіндіріп, толықтыру қажет.

Сөз сөйлеу – әсем, шебер орындаумен тамырлас. Бұл біздің денеміздің тілі іспетті және ой әлемімен үйлесуі қажет. Ал көз болса, бұл жылқы

¹ Реплика – сөйлеп тұрған кісінің сөзін бөліп айтылған қақпа сөз, ілікпе сөз.

мен арыстанға табиғат сыйлаған жал, құйрық, құлақ сияқты. Бұлар ішкі дүние құбылыстарын бейнелеуге мүмкіншілік береді. Ойлы сөйлеп, мәнерлі жеткізуде дауыстан соң бет-жүз, ал ол көз арқылы көріктенеді деп ой толғайды атақты шешен.

Шешендердің жүйрік ой толғауы тыңдаушылардың талғамына тәуелді. Ол не айтатынын, қай жерде айтатынын және қалай айтатынын жете түсінуі тиіс. Дауыс мәнері тақырыптың табиғатынан туындағаны абзал. Сөздің мазмұны адамның жүзінен берілуі және ол әр сөздің мағынасын айна-қатесіз жеткізуі тиіс.

С.Несимов. «Шешендік өнер» кітабынан

Шешендік сөз

Ауызекі сөйлеу тілі

А «Шешен саптағы қарулы жауынгердей сақадай сай болып, мәнді де ұлы істерді үздік орындауға және әрқашан да жеңіске ұмтылуға тиіс» деген Квинтилианның тұжырымымен келісесіңдер ме?

Ә «Шешендік өнер не үшін қажет?» тақырыбында үш минуттық сөз дайындаңдар.

Б Шаршы топ алдында сөйлеудегі кері байланыс деген не? Нақты мысалдар келтіріңдер.

Есте сақта!

Мағына жағынан бір-біріне қарсы, аралары алшақ жатқан екі нәрсені бетпестік қояды *антитеза* (*шендестіру*) дейді. Нәтижесінде белгілі бір зат-құбылыстың, ұғымның суреті, сыр-сипаты қарсылықты қатынаста бейнеленіп, соның негізінде сөздің экспрессивтік-эмоциялық бояуы қоюлана түседі, көбінесе антонимдер арқылы жеткізіледі: *Өссе тілім, мен де бірге өсемін. Өшсе тілім, мен де бірге өшемін* (Ә.Тәжібаев); *Үлкен қара үйдің іші де ертедегі байлықтың, қазіргі күндегі жұтаң кедейліктің жайын айтып тұр екен* (Ғ.Мүсірепов).

З-тапсырма. Кім тапқыр?! Тілімізде антитезалық жолмен пайда болған тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді тауып жазыңдар. Мысалы: *Мың асқанға бір тосқан. Бетегеден биік, жусаннан аласа.*

А Салыстырыңдар.

Синтаксистік параллелизм

Антитеза

2-бөлім

4-тапсырма. Дәрісті¹ тыңдап, төмендегі сызба бойынша дәптерлеріңе оның құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктеріне талдау жасаңдар (4-аудио).

Дәрістің тақырыбы	—————●	
Кіріспе бөлімі	—————●	
Негізгі бөлімі	—————●	
Қорытынды бөлімі	—————●	

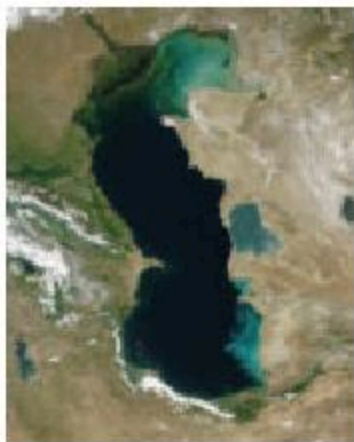
А Тыңдалым мәтінінен дәріске тән белгілерді қорытып шығарыңдар.

Дәріске тән белгілер	
Ғылымилық	...
Түсініктілік	...
...	...
...	...

2.5. КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ЭКОЛОГИЯСЫ

Суреттен не көріп тұрсыңдар? Бұл екі теңіз бе әлде бір теңіздің екі түрлі жай-күйі ме?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, дәптерлеріңе кесте бойынша стильдік белгілеріне талдау жасаңдар.

Каспий теңізінің көтерілуі оның маңындағы мемлекеттерге көптеген проблема туғызып отыр. Оның бастысы – экологиялық проблемалар.

¹ Дәріс – ғылыми стильдің ауызша түрлерінің бірі. Ол белгілі бір ғылыми мәселенің оқу материалын толық жүйелі, біраді және түсінікті етіп баяндау болып табылады.

Біріншіден, су деңгейінің көтерілуі теңіз жағалауындағы табиғи жайылымдардың көлемін тарылтып, құстар мен жануарлардың мекенін басып қалды. Суға тосқауыл үшін соғылған бөгеттер¹ жағалаудағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне зор шығын келтірді. Балықтардың уылдырық шашу аясы мен құстардың ұя салу тығыздығы кеміді.

Екіншіден, теңіз деңгейінің көтерілуі судың, ауа мен топырақтың ластануына, одан өрі экологиялық апатқа апарады. Судың мұнай өнімдерімен ластануы 80-жылдары күшейе түсті. Су құрамында ауыр металдардың көбеюі бекіре сияқты бағалы балықтар, теңіз мысығы, құстардың жаппай ауруға ұшырап, қырылу фактілерін жиілетті.

Үшіншіден, су деңгейінің көтерілуінен теңіз жағалауындағы мұнай ұңғыларын, мұнай қоймаларын, мұнай өңдейтін өнеркәсіп орындарын, балық комбинаттарын, елді мекендерді су басты.

Төртіншіден, мұнай игеруге шетелдік инвесторларды тарту Каспий теңізінің экологиясына кері әсерін тигізуде. Мұнай өндіргенде ауаға бірге шығатын ілеспе газдардың көтерілуі аймақтың ауа ағынында зиянды газдар үлесін көбейтіп отыр. Теңіз жағалауының тозуы техногендік процестерді жылдамдатып, аумақтың шөлге айналуына себепші болуда.

Бүгінгі таңда Каспий проблемасы күрделі аймақтық экологиялық проблемаға айналды. Каспий мұнайын игеру жоғары қарқынмен жүргізіліп, ұзақ жылдарға жоспарлануда. Бұл мәселе тек Қазақстан ғана емес, Ресей, Өзірбайжан, Түрікменстан және Иран Республикаларына да ортақ.

Ә.Бейсенова, А.Самақова, Ж.Шілдебасов. «Экология» кітабынан

Стилі	Қолданылу аясы	Стильдік сипаты	Тілдік ерекшеліктері		
			лексикалық	морфологиялық	синтаксистік

А Мәтіннен топонимдерді теріп жазыңдар. Үш топқа бөлініп, оларға фонетикалық, морфологиялық, лексикалық талдау жасаңдар.

Ә Теңіз табиғатын сақтау үшін қандай ұсыныс айтар едіңдер?

Б «Табиғат тарықса, адамзат зарығар» деген тақырыпта пайымдау эссесін жазыңдар.

В Мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

¹ *Бөгет* – өзен суын тоқтату үшін жасалатын бөгеу, тосқауыл.

Грамматикалық материал

Шешендік сөздің түрлері

Шешендік сөздер мазмұны мен түрі жағынан біркелкі емес. Олар *шешендік арнау*, *шешендік толғау*, *шешендік дау* деп ажыратылады.

Шешендік арнау адамдар арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді. Шешендік арнауға *бата*, *тілек сөздер*, *көңіл айту*, *ел мен жерге*, *малға қатысты айтылған сын сөздер* жатады.

Шешендік толғау халықтың философиялық көзқарасын көрсетеді. *Ақыл-кеңес*, *тәлім-тәрбиеге бағытталған шешендік нақыл сөздер*, *шешендік мысал*, *мақал-мәтел*, *шешендік жұмбақ* түрінде келеді.

Шешендік дау – қазақ қауымының заттық және рухани даулы мәселелерді реттейтін ежелгі әдет заңы. Шешендік дау мазмұнына қарай *жер дауы*, *жесір дауы*, *құн дауы*, *ар дауы* болып бөлінеді.

2-тапсырма. Шешендік сөздерді оқып, олардың түрлерін анықтаңдар. Көп нүктенің орнына мәтін нөмірін жазыңдар. Ойларыңды дәлелдеңдер.

Шешендік арнау – Шешендік толғау – Шешендік дау –

1. Тау берігінде қонысың болсын,
Іздеген жау таба алмайды.
Ел берігінде досың болсын,
Аңдыған дұшпан ала алмайды.
Жаман ердің қайғысы
Өз отының қасында.
Жақсы ердің қайғысы
Ауылының басында.

Жаман еркектің басын
Жақсы әйел хан қылады.
Жақсы еркектің басын
Жаман әйел даң қылады.
Жанашырың жоқ болса,
Жатпен жалғыз жүрмеңіз.
Қостаушыңыз жоқ болса,
Біле тұра, білмеңіз.

«Қазақ өнерінің антологиясы» кітабынан. VIII том

2. Ертеде ұлы жүздің бір жігітіне атастырып, құда түсіп қойған орта жүздің бір қызы арғынның жігітімен қашып кетеді. Екі ел арасында жесір дауы басталады. Бірінің жылқысын бірі барымталап¹ кетеді. Төбелес, жанжал шығады. Екі жақтың кісілері Төле би мен Қазыбекке жүгініседі. Қазыбек:

– Аға болып алдымен туасың,

Барымталап жылқымды қуасың, – десе, Төле би оған:

– Артымнан ерген еркемсің,

Ағаңның көзі тірісінде жеңгенді неге ертесің? – деп өкпе артады.

Екеуі ұзақ-ұзақ сөз жарыстырып, бір мәмілеге келе қоймайды. Сонда ортадан Әйтеке би тұрып:

– Сабыр етіңдер, ағалар!

Ашу бар жерде ақыл тұрмайды.

Ашу деген – ағын су,

Алдын ашсаң арқырар.

¹ *Барымта* – жауласқан екі рудың бірінің-бірі малын тарғып алып, көк қайтаруы.

Ақыл деген – дария,
 Алдын тоссаң тоқырар.
 Кісі бірге туыспау керек
 Туысқан соң сөз қуыспау керек.
 Сөз қуған бөлеге жолығады,
 Жол қуған олжаға жолығады.
 Төле, сен жылқысын қайыр!
 Қазыбек, сен жесірін қайыр! –

деп, екеуін келістіріп, қол алыстырыпты. Ел Әйтекенің бұл билігіне риза болып, екі жақ бітімге келіпті.

«Қазақ би-шешендері» кітабынан

3. Саққұлақ би Шоқанның білімі мен мінезіне қатты риза болып, аттанарда былай деп бата беріпті:

Біліп тұрған бала екенсің,
 Туысындағы дана екенсің.
 Айла-ақылы дарыған,
 Атаң Абылайдың тап өзіндей хан екенсің.
 Өсе берсін бақытың!
 Үстінде ағар тақыттың¹!

Сонда Шоқан: «Ақсақал, тақыт дегеніңіз артық болар», – деп жымып, езу тартқан екен. Саққұлақ би оған іркілмей: «Мынаны қазақ тақ дейді ғой, білімпазым», – деп қасында тұрған орындықты көрсетіпті. Бұл «тұғырыңнан таймай өт» деген сөзі екен.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

Есте сақта!

Дәлелдеу шешендік сөзде белгілі бір тұжырымдардың жалғандығын не негізділігін нақты заттарды, құбылыстарды, жағдайларды келтіре отырып дәйектеуге негізделеді. Дәлелдеме бір емес, бірнеше ой қорытындысынан тұрады. Ой анық тұжырымдалып, ол дәлелдеу кезінде өзгеріске түспеуі керек. Сонда ғана сөйлеуші логикалық қатеге ұрынбайды.

Дәлел үшін статистикалық мәліметтер келтіру маңызды. Бірақ цифрларды көп қолдану тыңдаушыларды жалықтырады, сондықтан қажетті жағдайда шамамен ғана қолданған жөн. Дәлел ретінде өмірден алынған мысалдарды, көрнекті адамдардың, қоғам қайраткерлерінің жазушылардың, ғалымдардың пікірлерін келтірген орынды.

3-тапсырма. Пікірталасты тыңдаңдар (5-аудио).

¹ *Тақыт* – тақ сөзінің сөйлеу тілінде қолданылуы. Тақ. 1. Хан, патша, корольдің отыратын орны. 2. Билік, билікке ие болу.

2-бөлім

А Пікірталас қатысушыларының өз пікірлерін дәлелдеулеріне назар аударып, талдаңдар.

Ә Пікірталаста дәлелдеудің қаншалықты маңызды рөл атқаратынын мәтіннен нақты деректер келтіре отырып баяндаңдар.

Б Пікірталаста көтерілген мәселеге өз көзқарастарыңды білдіріңдер. Ойларыңды дәлелдендер.

2.6. ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУ

«Табиғатты қорғау – адамзаттың парызы» тақырыбында шағын сұхбат ұйымдастырыңдар.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы негізгі ойды анықтаңдар.

Табиғатты қорғау – бүгінгі және келешек ұрпақтың материалдық, мәдени және рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында табиғат пен оның байлықтарын тиімді пайдалануға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі. Адамның өндірістік әрекетінің қоршаған ортаға тигізетін келеңсіз әсерін белгілі бір дәрежеде шектеп, табиғи қорларды ұтымды пайдалану – ежелден бері адамзат қоғамының көкейтесті мәселелерінің бірі.

Біз өз жерімізді және қоршаған ортамызды ғаламдық жылынудың, климат өзгерісінің, ластанудың және ормандарды отаудың залалды зардаптарынан сақтап қалуымыз керек.

Орман ағаштарын өсіру – атмосфераға тарайтын жылу газдарының мөлшерін азайтып, топырақты сақтайды, судың сапасын жақсартады. Жыл сайын Жер бетінде 1,6 млрд-тан астам ағаш оталады. Жаңа орман өсіру шаралары аясында 0,6 млрд түп жаңа ағаштар отырғызылады, миллиард түп ағаштың орны толмайды.

Құрып бара жатқан жануарлар түрін сақтап қалу. Өлемдегі кейбір жануарлар түрлеріне құрып кету қаупі төніп тұр. Жануарлар экожүйеде¹ айтарлықтай рөл атқарады. Олар ауылшаруашылығына, экономикалық және медициналық мақсаттарға пайдаланылатын табиғаттың бір бөлшегі. Табиғи ортаның бүлінуі жануарларды панасыз қалдырады. Жануарлар құрып кетпеуі үшін, олардың тіршілік ету ортасын сақтап қалудың маңызы зор.

Орман өрттерінің алдын алу. Орман өрттері деп кең аумақтағы орманның үлкен жылдамдықпен от құшағына орануын айтады. Бұл –

¹ *Экожүйе* – тірі ағзалар жиынтығының қоректену, өсу және ұрпақ беру мақсатында белгілі бір тіршілік ету кеңістігін бірлесе пайдалануының тарихи қалыптасқан жүйесі.

ең қауіпті табиғи апаттардың бірі. Өрт кезінде түрлі жан-жануарлар, кейде адамдар да от құрбаны болып жатады. Орман өрттері жазда, күзде және қуаңшылық кездерінде жиі болады.

«Табиғат» энциклопедиясынан

А Мәтінде көтерілген мәселе бойынша авторға оқырман атынан сұрақ құрастырыңдар.

Ә Табиғатты қорғау бойынша тағы қандай жұмыстар жүргізуге болады?

Б Мәтінде берілген ақпаратқа сәйкес 5 талқылау сұрағын дайындап, ойларыңды ортаға салыңдар.

2-тапсырма. Әртүрлі көркемдегіш құралдарды пайдалана отырып, бүгінгі тақырыпқа байланысты шығармашылық жұмыстар (өлең, әңгіме, естелік, шығарма) ұсыныңдар.

Өзіңді тексер!

1. Қарама-қарсы ұғымдарды қатар қою арқылы жүзеге асырылатын айшықтаудың түрін белгіле.

а) Эпитет;	ө) меңзеу;
б) ассонанс;	в) синтаксистік параллелизм.

2. *Аймен аталас емеспіз, Күнмен баталас емеспіз.* Айшықтаудың қай түрі?

а) Синтаксистік параллелизм;	ө) ассонанс;
б) аллитерация;	в) анафора.

3. *Бетегеден биік, жусаннан аласа.* Айшықтаудың түрін анықта.

а) Ассонанс;	ө) меңзеу;
б) антитеза;	в) эпифора.

4. Бір құбылыстың екіншісімен салыстырылуы қалай аталады?

а) Меңзеу;	ө) теңеу;
б) метафора;	в) метонимия.

5. Балама бейне, сурет арқылы түспалдап көрсету қалай аталады?

а) Бейнелеу;	ө) теңеу;
б) көріктеу;	в) бернелеу.

6. *Қызықтырар білім көздің құртындай, ой – орданың келіп қонған жұртындай.* Көркемдеудің түрін анықта.

а) Бейнелеу;	ө) теңеу;
б) көріктеу;	в) бернелеу.

7. Метафора деген не?

а) Көбінесе қарама-қарсы полюстерді қатар қою арқылы жүзеге асады;

2-бөлім

ө) суреттеліп отырған затты не құбылысты өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау;

б) аралары алшақ жатқан екі нәрсені бетпе-бет қою;

в) заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын айқындайтын, сөз мағынасын құбылтудың тәсілі.

3-тапсырма. Кім жылдам? Сұрақтарға жауап беріңдер.

Айтысты неліктен пікірталас түріне жатқызамыз?

Сыни пікір деген не?

Сыни пікір қандай мақсатпен жазылады?

Сыни пікірде қандай мәселелер қарастырылуы тиіс?

Сыни пікірдің қандай түрлері бар?

Сыни пікірдің жанрлық пішіндеріне не жатады?

Шешендік сөздің белгілеріне тоқталыңдар.

Шешендік сөздің түрлеріне анықтама беріңдер.

Ғалым болам десеңіз...

1. *А.Қыдыршаев.* Шешендіктану: теориясы және практикасы. Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2012.
2. *З.Қабдолов.* Әдебиет теориясының негіздері. Алматы: Жалын, 1997.
3. *Р.Сыздықова.* Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. Алматы: Ғылым, 1987.
4. *Д.Ысқақұлы.* Сын жанрлары. Алматы: Санат, 1999.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: МИГРАЦИЯ ЖӘНЕ ЗИЯТКЕРЛІК МИГРАЦИЯ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

ФОНЕТИКА

РЕСМИ ІСҚАҒАЗДАР СТИЛІ

Бұл бөлімде сендер:

- қазіргі қоғам, миграция, зияткерлік миграция туралы мәтіндерден терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдайсыңдар;
- шешендік сөздерді оқу арқылы сөзталастың мазмұнын, қолданылу аясын, маңызын ұғынасыңдар;
- шешендік сөздерді оқып-үйрену арқылы коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында дұрыс сөйлеудің, тыңдаушыларға ықпал ете білудің, шешен сөйлеудің ерекшеліктерін айқындайсыңдар;
- сөзталастың мақсатын айқындауды, қолдануға негізделген шарттарын талқылауды үйренесіңдер;
- ресми ісқағаздар стилінің тілдік ерекшеліктерін меңгересіңдер. Гаплогология, элизия құбылыстарымен танысып, лингвистикалық білімдеріңді дамытасыңдар.

3.1. ҚОҒАМ

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қоғам қалай дамиды?
2. Қоғамның қандай мүшесі болғың келеді?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы басты ойды анықтаңдар.

Адамзат – қоғамда өмір сүріп, қызмет ететін қоғамның ажырамас бөлігі. Қоғамды ғылыми тұрғыдан түсіндірудің басты ерекшелігі – қоғамдық қатынастар мен байланыстар. Қоғамдық қатынастар, негізінен, материалдық және идеологиялық қатынастар болып екіге бөлінеді. Материалдық қатынастарға табиғат және оның қазына байлықтарын адам арқылы өңдеп, қоғам өміріне пайдалану жолдары жатады. Ал идеологиялық қатынастың негізгі мәселесі – адамды адам арқылы тәрбиелеу, жетілдіру іс-әрекеттері.

Қоғамның даму жолы қозғаушы күштер арқылы жүзеге асады. Қарапайым халық өзінің ой белсенділігі мен еңбек процесі арқылы қоғамның дамуына үлкен үлес қосады. Мысалы, қоғамдағы ғылыми жаңалықтар, экономикалық даму жолдары, мәдениет, спорт, қолөнер мен сауда-саттық жетістіктері, рухани әлем өмірі халықтың арқасында

3-бөлім

орындалады. Сонымен бірге қоғамның қозғаушы күші ретінде материалдық, экономикалық қажеттіліктер негізгі рөл атқарады. Бұл қажеттіліктер қоғамның өндіріс көздерінің дамуына, жұмысшылар мен жеке кәсіпкерлердің белсенді іс-әрекеттер атқаруына, қоғамның әлеуметтік жағдайының түзелуіне себеп болады. Сондай-ақ қоғамның бірден-бір қозғаушы күші рухани қажеттіліктер болып табылады. Рухани қажеттіліктер қоғамның этикалық, мәдени, діни өмірлерінің қалыптасып, адам баласының ұлылық деңгейлерге жетуіне жол ашады. Сондықтан да материалдық, экономикалық қажеттіліктер мен рухани қажеттіліктер бір-бірімен байланыса отырып қоғамның дамуында негізгі рөл атқарады.

«Дүниетанымдық әмбебаптар: тарих пен тағылым» кітабынан

А Оқылым мәтіні бойынша ойларыңды жинақтап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қоғамдық қатынастардың түрлері туралы не түсіндіңдер?
2. Қоғамның даму жолы қалай жүзеге асады?
3. Экономикалық қажеттіліктер мен рухани қажеттіліктер туралы қандай ой түйдіңдер?

Ә Оқылым мәтіні бойынша анықтаңдар. Өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Мәтіннің қандай стильде жазылғанын
Мәтіндегі маңызды сөйлемді
Автор көзқарасын білдіретін сөйлемді
Мәтіндегі терминдерді

анықта!

2-тапсырма. Екі пікірді салыстырып, төмендегі кесте бойынша дәптерлеріңе әр пікірге түсіндірме (комментарий) жазыңдар.

Біздің еліміздің азаматтары этникалық тегіне, дініне т.б. қарамастан теңқұқылы, бөріне тең мүмкіндіктер берілген. Мұның өзі қазақстандықтарды топтастыруға, ортақ Отанымыздың болашағы мен бүгінгі мүддесі жолында бірігуімізге ықпал етеді...

Ә.Нысанбаев

Барлық ұлт өкілімен тіл табысып, тату-тәтті, бейбітшілік пен келісімде өмір сүру барша қазақтың басты қағидасы болуы шарт. Өз халқын сүйетін адам, өз жұртына жақсылық тілеген жан өзге халықтарды ашындырмайды, өз ұлтын ешкімге қарсы қоймайды.

Н.Ә.Назарбаев

Пікір	Түсіндірме

Грамматикалық материал

Сөзталас

Сөзталас – пікірталастың бір түрі. Пікірталастың *ойбөліс, айтыс, сөзталас* деп аталатын түрлері табиғаты жағынан бір-біріне жақын.

Сөзталас – қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау. *Сөзталас* баяндамаларды талқылағанда, хабарламалар жасағанда, жиналыстар мен конференцияларда орын алады. *Сөзталаста* пікір білдірушілер бір ойды жан-жақты талдап түсіндіреді. Әртүрлі пікірлер айтылған жерде қарама-қарсылық орын алатыны заңдылық. Ол қарама-қарсылық дұрыстыққа көз жеткізуге жетелейді, ойдың дұрыс-бұрыстығын тексеру үшін де қажет.

3-тапсырма. Грамматикалық материалдағы негізгі ойды үш сөйлемге сыйдырып, жинақы мәтін жазыңдар.

Есте сақта!

Әуелде «интонация» термині латынның *intonare* – *қатты сөйлеу* деген сөзінен пайда болғанымен, бұл терминнің қазіргі мағынасы әрі күрделі, әрі сан қырлы. *Әуен (мелодика), кідіріс (пауза), қарқын (темп), үдемелік (интенсивтілік), ырғақ (ритм), реңк (тембр)* интонацияның компоненттері болып табылады. Оның сөйлеу тіліндегі күрделі құбылыс ретінде атқаратын рөлі айрықша. Ол сөйлемнің құрылуы мен жасалуына ғана қызмет атқарып қоймай, сонымен бірге оның коммуникативтік мағынасын, эмоциялық-экспрессивтік түрлерін анықтайды. Сөйлем мен сөйлемнің аражігін ажыратуда қызмет атқарады.

4-тапсырма. Мәтінді түрлі интонациямен рөлдерге бөліп оқып, айырмашылықтарын айқындаңдар.

Үш қария әңгімелесіп отырып: «Не қатты, не төтті? Не мұра?» деген сұрауларға жауап таба алмай, бір-бірімен сөз таластырып қалыпты.

– Тас қатты, бал төтті, бала мұра, – депті біреуі. Екіншісі:

– Жоқ, темір қатты, қант төтті, байлық мұра, – депті.

Сонда үшінші қарт:

– Тас уатылмас па, темір созылмас па, қант пен балдың дөмі жойылмас па? Байлығың жұтап, балаң өлмес пе? Дүниеде жан төтті, жоқтық қатты, тауып айтылған сөз – мұра, – деген екен.

«Қазақ халқының философиялық мұрасы» кітабынан

А Пікірлерге өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

5-тапсырма. Әуен, әуез, реңк, қарқын, кідірісті мәнеріне сай қолданып, өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Қазыбек бидің толғауы

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесапаты¹ тиер еліңе.
 Елім өссін десең,
Өршіл болма –
Өскенінді өшірерсің.
 Басына іс түскен пақырға
Қастық қылма –

Қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлығы
Жәрдемші бол асыға,
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа.
Бүгін сағы сынды² деп,
Жақыныңды басынба!

Н.Төрекұлұлы. «Қазақтың 100 би-шешендері» кітабынан

А Қарамен берілген сөздерді қандай интонациямен оқуға болады? Олардың өлеңдегі рөліне талдау жасаңдар.

3.2. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ

«Жастық! Жігер! Еңбек!» атты республикалық жастар форумы туралы естігендерің бар ма?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап (6-аудио), стилін анықтаңдар.

А Мәтін мазмұнын сақтай отырып, басқа стильге айналдырып баяндаңдар. Сөйлеу ағымында қарқынды түрлендіре қолданып көріңдер.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, автордың шебер қолданған тіркестерінің мағынасын дәптерлеріңе түсіндірме түрінде жазыңдар.

Дүниенің дөңгелек екенін шыр айналған ұршығымен ұғындырып отыратын жарықтық өжеміздің замана, ел, туған жер тарихы туралы айтатын әңгімелері әсерлі еді. Дала мектебінің сол бір салиқалы сабақтары бізді бағзы бабалар қадымнан³ қазық қаққан өскен өңірді қадірлеп-қастерлеуге, кие тұтуға баулыды. Есейе келе ұядай ауылға деген ұлпа сезім ұлан-байтақ қазақ жеріне деген ұлағатты сезімге ұласты. Университет қабырғасында табысқан достар арқылы бөріміздің бойымызда Сарыарқаның сағымды белдері мен Алтайдың сабынды көлдеріне, Каспийдің толқын ұрған шомбал⁴ тастары мен Түркістанның күн сүйген көне күмбездеріне деген ерекше махаббат оянды. Мен және менің достарым жұмыр жердегі жұмақ мекен дәп осы кең көсілген

¹ *Кесапат* – зиян, кесір.

² *Сағы сыну* – беті қайтып қалу, тауы шағылыу.

³ *Қадымнан* – баяғы заманнан.

⁴ *Шомбал* – үлкен, ірі.

қазақ жері екенін ешбір жасандылықсыз, ешқандай боямасыз сезіндік, айрықша ұлағат тұтып келеміз. Егемендіктің елең-алаңын көзімен көрген, көкірегімен сезінген біздің буынның қазақы патриотизмі, міне, осындай саф¹ күйінде сақталып қалды.

Қ.Бораи. «Жұмыр жердің жұмағы» кітабынан

Автордың қолданыстары	Түсіндірме
дүниенің дөңгелек екенін шыр айналған ұршығымен ұғындырып отыратын	
дала мектебінің сол бір салиқалы сабақтары	
бағзы бабалар қадымнан қазық қаққан	
ұядай ауылға деген ұлпа сезім	
жұмыр жердегі жұмақ мекен	

3-тапсырма. Берілген мәтін мазмұнын сақтай отырып, маңызды деректерді графикалқ сызбаға түсіріңдер. Өзіндік тұжырым жасаңдар.

- Белсенді азаматтық қоғам құру үшін үкіметтік емес ұйымдардың беделін арттыру қажет деп санаймын. Сондықтан жақын арада Азаматтық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын әзірлеп, қабылдауымыз керек.

- 2020 жыл «Волонтер жылы» деп жарияланды. Еріктілер қызметіне азаматтардың, әсіресе жастардың, студенттер мен оқушылардың қатысу аясын кеңейту, олардың бойында белсенді өмірлік ұстанымдарға қатысты дағды қалыптастыру – маңызды міндет. Бұл – азаматтық қоғамды нығайту жөніндегі жұмысымыздың маңызды құрамдас бөлігі.

- Ауылшаруашылығы – біздің негізгі ресурсымыз, бірақ оның әлеуеті толық пайдаланылмай отыр. Ел ішінде ғана емес, шетелде де сұранысқа ие органикалық және экологиялық таза өнім өндіру үшін зор мүмкіндіктер бар. Біз суармалы жер көлемін кезең-кезеңмен 2030 жылға қарай 3 миллион гектарға дейін ұлғайтуымыз керек. Бұл ауылшаруашылығы өнімінің көлемін 4,5 есе арттыруға мүмкіндік береді.

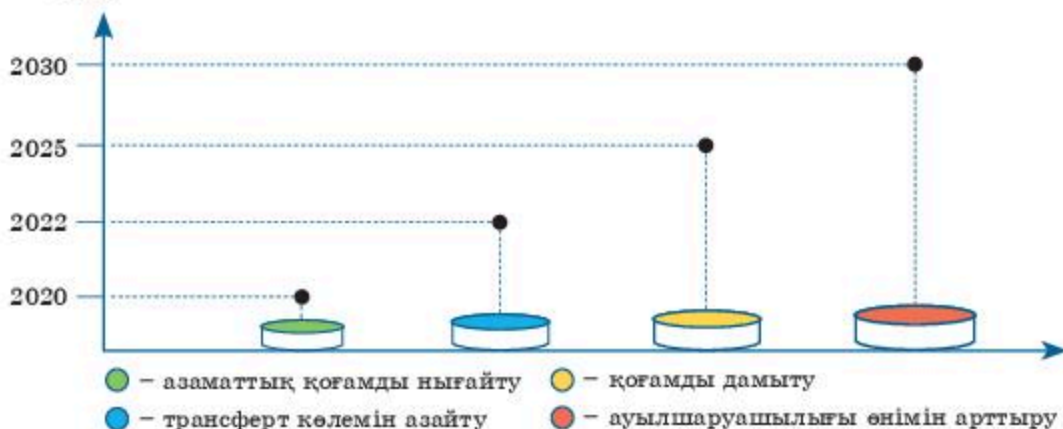
- Ұлттық қор қаражатының ағымдағы мәселелерді шешуге жұмсауын қысқарту қажет. Бұл – келешек ұрпақтың қаржысы. Ұлттық қордың трансферттері² бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыруға бағытталған бағдарламаларды және жобаларды жүзеге асыру үшін ғана бөлінуі керек. Кепілдендірілген трансферт көлемі 2022 жылдан бастап бірте-бірте 2 триллион теңгеге дейін азаюы тиіс.

*Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың
Қазақстан халқына Жолдауынан*

¹ Саф – таза.

² Трансферт – бір деңгейдегі бюджеттен қаражатты екінші деңгейдегі бюджетке аудару үдерісі.

Үлгі.

Грамматикалық материал

Ісқағаздар тілі – қазақ әдеби тілінің бір тармағы

Қазіргі қазақ әдеби тілінің стильдік тармақтарының бірі – ресми ісқағаздар стилі. Ресми ісқағаздар тілінің ерекшелігі сол, онда факті дәл көрсетіліп, бір ізбен жүйелі жазуға айрықша мән беріледі. Өйткені ісқағаздар да, ресми құжаттар да ерекше қатынас жасау құралы болып саналады. Ресми стильдің құрамында үш шағын стиль болады:

- заң шағын ресми стилі (заң, жарлық, азаматтық және қылмыстық істер актілері, жарғылар);
- әкімшілік-кеңсе шағын ресми стилі (өкім, бұйрық, ісқағаздар: өтініш, өмірбаян, сенімхат, қолхат т.б.);
- дипломатиялық шағын ресми стиль (нота, мазмұндама, меморандум, келісім, конвенция т.б.).

Ресми стильдің ауызша, жазбаша түрлері болады.

4-тапсырма. Ісқағаздар тіліне анықтама жазыңдар.

5-тапсырма. М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан алынған үзіндіде қанша адамға мінездеме берілгенін анықтап, қысқаша аннотация жазыңдар.

Сақал-шашы бір реңдес, қара бурыл Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды. Көзін төмендете береді. Абайға оның пішіні көп кездесетін, әңгімесі аз пішін сияқты. Бөжей де оншалық өзгеше емес. Түсі ақ сұр келген, өзі қоңыр сақалды, кесек мұрынды Бөжей осы отырғанның бөрінен де сұлу. Бетінде әжімі де аз. Бірақ Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе – бұның бітікшелуе, кішкене келген көздері.

Құнанбай ұзақ сөйлеп отырған кезде Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ. Көзін де төмен салған қалпынан бір көтермеді. Сондықтан оның ұйықтап отырғаны, я ойланып отырғаны мәлім емес. Қалың етті, салбыраңқы қабағы кішкене көзін көрсетпей, тасалап алған сияқты.

Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған – дәл төрдегі Байсал. Қызыл жүзді, жирен сақалды Байсалдың денесі ірі, қапсағай. Көкшіл түсті үлкен көздері өрі салқын, өрі сыр берместей сабырлы.

Бұлардан басқа барлық салқын, томсарған жандар ішіндегі ең жандысы, ең шапшаң, қағілезі – Қаратай мен Абай қасындағы Майбасар.

Есте сақта!

Барлық тілдердің интонациясының ең басты да әмбебап компоненті – әуен (мелодика). Әуеннің сөйлемдегі атқаратын қызметі әр алуан.

1. Сөйлеу тілінің ағысын неше түрлі бөлшектерге мүшелеп жіктейтін де, олардың басын қосатын да әуен және кідіріс.
2. Сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін анықтауда, яғни олардың айтылу мақсатына қарай (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) бөлінуінде үлкен қызмет атқарады.
3. Грамматикалық және лексикалық тәсілдермен қосылып сөйлемдердің жалпы мағынасын беруге қатысады.
4. Сөйлемнің логикалық және эмоциялық мазмұнын жеткізуде мәні зор.

З.Базарбаева. «Қазақ тілі: интонология, фонология» кітабынан

6-тапсырма. Екі топқа бөлініп, жатқа білетін өлеңдеріңді мәнерлеп оқып жарысыңдар.

А «Есте сақта!» айдарындағы ақпаратты 2-3 сөйлемге сыйдырып жинақы мәтін жазыңдар.

Үлгі.

Қорытынды	Дәлел
Әмбебап компонент	Сөйлемде өр алуан қызмет атқарады.

3.3. МИГРАЦИЯ

Миграция туралы не білесіңдер? Түрлері және оның маңызы туралы айтыңдар.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы негізгі ойды анықтаңдар.

Қазіргі таңда қазақ халқының елеулі бір бөлігі ҚР-дан тысқары жерлерде тұрып жатыр. Батыс Еуропадағы бірқатар елде де қазақ диаспорасының өкілдері өмір сүріп келеді. Биыл Батыс Еуропа елдеріндегі қазақ диаспорасының қалыптаса бастауына 50 жыл толып отыр. Мұндағы қазақтардың алғашқы легі 1961 жылы Германия мен Түркия арасында қол қойылған «Еңбек миграциясы» туралы

3-бөлім

келісімшарт бойынша 1962 жылдан бастап Түркиядан Германияға қоныс аударған. Осындай келісімшарттар Түркия мен ол кезде еңбек күшіне мұқтаж басқа Еуропа елдері арасында да жасалған. Сол келісімшарттар негізінде қазақтар 1960 жылдардың алғашқы кезеңдерінен бастап 1970 жылдардың аяқ шеніне дейін Түркиядан Германияға, сонымен қатар Швеция, Франция, Австрия, Норвегия, Дания және Швейцария сияқты Батыс Еуропа елдеріне де көшкен. Осылайша Еуропа елдерінде қалыптасқан қазақ диаспорасының қатары 1980 жылдары Түркиядағы қазақтардың өз беттерінше Голландия, Франция, Ұлыбритания және Австрия сияқты елдерге қоныс аударуымен толыға түскен. Жалпы алғанда, Еуропада тұратын қазақтар екі топтан құралады. Бірінші топқа 1950 жылдары Қытайдың Шыңжаң аймағынан (бұрынғы Шығыс Түркістан) Пәкістан және Үндістан арқылы Түркияға көшкен, ол жерден жоғарыда аталған еңбек миграциясы арқылы Батыс Еуропа елдеріне қоныс аударған қазақ отбасылары мен олардың балалары жатады. Сан жағынан аздау келетін екінші топқа жататындар: 1920 жылдардың аяғында Қазақстанда жүргізілген кеңестендіру саясатының салдарынан елдерінен кетіп, Ауғанстан мен Иранға көшкен, өсіресе 1980 жылдардан бастап Түркия мен Иран арқылы Еуропаға келген қазақтар мен олардың ұрпақтары. Батыс Еуропаның өртүрлі елдеріне қоныстанып, тұрған жерлеріндегі тұрмысқа бейімделе бастаған сол қазақтар өздерінің ана тілдерін, ұлттық қасиеттерін, мәдениеттерін және салт-дәстүрлерін сақтап, оларды келешек ұрпақтарға жеткізудің қамына кіріскен. Осы мақсатқа орай олар қоғамдық ұйымдар құрып, топтаса бастаған.

«Қазақстан және шетелдегі қазақтар» кітабынан

А Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Еңбек миграциясы, диаспора, кеңестендіру саясаты, қоғамдық ұйым сөздерінің мәнін түсіндірме сөздік арқылы анықтаңдар.

2-деңгей. Мәтін мазмұнын жинақтайтын қорытынды жазыңдар.

3-деңгей. «Қоғамдық ұйымдар құрудың маңызы» тақырыбына талдау мақаласын жазыңдар.

Ә Оқылым мәтінде көтерілген мәселе қазір де маңызды ма? Тақырыбын өздерің қойып, шағын эссе жазыңдар.

Грамматикалық материал

Ісқағаз түрлері және оларды топтастыру

Ісқағаз түрлері өте көп. Оның негізгі түрлерін мақсаты мен мазмұнына, жасалған орнына, жасалу сатысына, қызметіне, формасына т.б. ерекшеліктеріне қарап топтастыруға болады. Ісқағаздар мазмұны мен қызметіне қарай үш топқа бөлінеді:

- 1) жеке адам өміріне қатысты құжаттар;
- 2) азаматтық қарым-қатынасты реттейтін құжаттар;
- 3) басқару, ұйымдастыру қызметіне қатысты құжаттар.

Жеке адам өміріне қатысты ісқағаздар	Азаматтық қарым-қатынастарды реттейтін ісқағаздар	Басқару, ұйымдастыру қызметіне қатысты ісқағаздар
Түйіндеме, өмірбаян, жеке іс парағы, өтініш, арыз, мінездеме, кепілдеме, визит карточкасы, анықтама, жеделхат.	Қолхат, кепілхат, сенімхат, өтінім, тапсырыс, келісімшарт, шарт, еңбек шарты, еңбек келісімі.	Хаттама, қызметтік хаттар, хабарландыру, бұйрық, жарлық, үкім, өкім, жарғы, ереже, қаулы, шешім.

2-тапсырма. Төменде берілген екі мәтінді салыстырып, тілдік қолданыс ерекшеліктеріне қарай стилін анықтаңдар. Қайсысы құжатқа жатады?

«А» мәтіні

Мен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыпшын. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдің бірсыпырасы ХХ ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен. Ол күні жер сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте қаларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған. Менсіз де үбірлі-шүбірлі бір қора үйде тағы бір бала туа салған да, басқа балалардың атына ұйқастыра ат берілген. Әрине, ол күннен менің есімде қалған еш нәрсе жоқ. Болысым кім, патшам кім... табым кім, онда менің жұмысым болмауы керек. Кейін ондайды ұнатпасам да, ол кезде тістеген мен шаққанға да енжар болған сияқтымын, жылауық болмапшын.

«Ә» мәтіні

Мен, Сұлтанова Әлия Айханқызы, 1964 жылы 20 сәуірде Талдықорған облысы Ақсу ауданының Қызылтаң ауылында дүниеге келдім. Ұлтым – қазақ. Әкем – Сұлтанов Айхан, орта мектепте мұғалім, шешем – Омарова Гүлсім, ауылдық ауруханада дәрігер. 1981 жылы Ақсу ауданы І.Жансүгіров атындағы орта мектепті бітіріп, Қыздар педагогикалық институтының филология факультетіне оқуға түстім. 1986 жылы үздік бітіріп, қазақ тілі мамандығы бойынша аспирантураға қабылдандым. 1989 жылы аталған институтқа оқытушылық қызметке қалдырылдым. 1995 жылы «Шырай категориясы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғадым. Тұрмыстамын, жолдасым – Омаров Серік Бекұлы, 1961 жылы туған, «Алматықұрылыс» акционерлік бірлестігінде бөлім меңгерушісі. Ұлым – Омаров Нұрлан Серікұлы, 1992 жылы туған, №34 гимназия оқушысы. Мекенжайым: Алматы қаласы, Манас көшесі, 21-үй, 2-пәтер. Үй тел.: 2-40-41-47.

О.М.Әбутәліп. «Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу» кітабынан

Есте сақта!

Сөз, сөйлем, яғни синтаксистік құрылымдар сөйлеу тілінің қарқынын бейнелеуге қатысады. Сөйлеу тілінің қарқынына қарап ондағы мазмұнның қандай екенін анықтауға болады. Мысалы, хабарлы сөйлем мен бұйрықты сөйлемнің қарқынын салыстырып қарасақ, бұйрықты сөйлем баяу да салмақты айтылады. Оның себебі бұйырушы өз сөзінің тыңдаушыға жетуімен ғана қанағаттанбай, оның орындалуын керек етеді. Лепті сөйлемдер де баяулау қарқынмен ұзарыңқырап айтылады. Сөйлемнің қарқыны эмоциялық жағдаймен де тығыз байланысты. Мысалы, қуанышты, ашулы жағдайда ол жылдамдаса, депрессия жағдайында және салтанатты жағдайда баяулайды. Сөйлеу тіліндегі интонация қарқынының сөйлемнің мазмұнына және сөйлеушінің эмоциясына да тікелей қатысы бар.

3.Базарбаева. «Қазақ тілі: интонология, фонология» кітабынан

3-тапсырма. Мәтінді түсініп оқып, эмоционалдық мәні басым сөздерге талдау жасаңдар.

Атақты Қаздауысты Қазыбектің Әлімжан деген баласы қайтыс болғанда, Төле би бір топ адаммен барып көңіл айтады. Сонда:

– О, Қаздауысты Қазыбегім!

Кім білген бұл ғұмырдың азы-көбін.

Қылыштың сабы кетіп, қабы қалды,

Бедеудің жаны кетіп, жалы қалды.

Батырдың ары кетіп, малы қалды,

Халықтың нәрі кетіп, сөні қалды.

Уа, Қазыбегім, нар көтермес жұмыс болды,

Өзі беріп, ұлыңды өзі алды,

Бұл пенде бір Аллаға не қылады, – деп термелей сөйлеп, жұртты егілтіпті. Басын көтермей жатып қалған Қазыбек:

– Е, е, қадірлі Төке, Құдайға да, халқыма да ризамын. Әлімжаным туғанда Орта жүздің елі ғана құтты болсын айтып еді. Енді ол қайтыс болғанда үш жүздің баласы келіп қалып айтып жатыр. Бұған да шүкіршілік! – деп кеудесін көтеріпті.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

А Мәтінді өмірмен байланыстырып, топта әңгімелеп беріңдер.

Ә Түсіндірме сөздікпен жұмыс жүргізіп, кейбір сөздердің мәнін дәптерлеріңе жазыңдар.

Мәтіндегі сөздер	Түсіндірмесі
бедеу	
жал	

нөр	
нар	
қалып айту	

4-тапсырма. Бүгінгі сабақтан алған барлық ақпараттарыңды жинақтап, синтез жасаңдар. Сыныптастарыңмен бөлісіңдер. Бір-біріңе сұрақ қойыңдар.

3.4. ЕУРОПАМЕН МИГРАЦИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Әлемдегі қандастарымыз туралы не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңдар (7-аудио).

А Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. 5 миллиондай қазақтың тарыдай шашырауы дегенді қалай түсінесіңдер?

2. Әлем қазақтарының құрылтайын өткізудің мәні неде?

Ә Тыңдалым мәтіні бойынша анықтаңдар.

Мәтін қандай стильде жазылғанын
Мәтіндегі ең басты мәселені
Мәтіндегі маңызды сөйлемді
Автор көзқарасын білдіретін сөйлемді
Мәтінді қорытындылайтын сөйлемді

анықта!

Грамматикалық материал

Ісқағаз қызметтері:

- жекетұлғалар арасындағы қатынасты реттеуші;
- жеке адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеуші;
- әртүрлі мекеме, ұйымдардың өзара байланысын реттеуші;
- мекеме, ұйым жұмысын ұйымдастыру тәртібін негіздеуші;
- жеке адам мен қоғам өміріне қатысты оқиғаларды айғақтаушы;
- мемлекеттік басқару ісін жүйелеуші;
- тарихи құбылыстарды зерттеудің қайнар көзі;
- мекеме мен ұйымның атқарған істерінің көрсеткіші;
- мемлекеттік тілдің жүзеге асуының нақты көрсеткіші.

Ісқағаз сипаттары:

- саяси (мемлекетішілік, мемлекетаралық, халықаралық қатынастарда);
- әлеуметтік (қоғамдық-әлеуметтік қатынастарда);
- ұйымдастырушылық (басқару қызметі жүйесінде);
- құқықтық (заңды және жекетұлғалар арасындағы қатынастарда);
- тарихи (әр дәуірдің, қоғамдық сатының өзіндік ерекшеліктеріне сай қатынастарда);
- ресмилік (міндетті түрде заңды тұрғыда тіркелуінде).

Құжаттау үдерісінің элементтері:

- құжаттарды дайындау;
- құжаттарды жолдау, тіркеу;
- сырттан келген құжаттарды қабылдау, тіркеу;
- құжаттарды қолдануға дайындау;
- құжаттардың жүзеге асырылуын бақылау;
- құжаттарды мұрағат қорына дайындау.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, ісқағаз қызметін анықтаңдар.

Өмірбаянның бірінші түрі – адамның өз өмірі мен қызметі туралы баяндауы. Бұл көбінесе қызметке орналасу кезіндегі жеке ісқағазына қоса тігілу үшін жазылады. Онда адам өзінің аты-жөнін, туған күнін толық көрсетеді. Одан кейін жаңа жолдан нақты деректермен санамалап жазады. Өмірбаянның бұл түрі көбінесе ресми түрде жазылады да, көлемі жағынан шағын болады. Өмірбаянның бұл түрінің ерекшелігі: 1) хронологиялық тәртіппен жазылады; 2) ресми стильде мәтін түрінде жазылады.

О.М.Әбутәліп. «Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу» кітабынан

A Өмірбаян жазудың шарттарын сақтап, өз өмірбаяндарыңды жазыңдар.

Есте сақта!

Интонацияның маңызды компоненттерінің бірі – *кідіріс*. Адам сөйлегенде барлық сөздерді бір-біріне шексіз тіркестіре бермейді, кейде уақыт жағынан өте аз, кейде ұзақтау тоқталып, кідіріс жасап отырады. Дауыс кідірісінің негізгі міндеттері – мәтінді бөліп мүшелу және сол бөлшектенген мүшелердің арақатынастарын айқындау, мағынаны түсіндіріп, жазылған мәтінді ажыратып оқу, түсіну үшін белгілі дәнекерлік қызмет атқару.

З.Базарбаева. «Қазақ тілі: интонология, фонология» кітабынан

3-тапсырма. Мәтінді мұқият оқыңдар. Кідіріс қай тұста жасалып, қандай қызмет атқарып тұр? Мәтіннің стилін анықтаңдар.

Мұстафа Көбенұлы – белгілі спортшы, таэквондо спортынан алты дүркін әлем чемпионы, қара белбеу иегері, ҚР таэквондо федерациясының (WTF) негізін қалаушы, халықаралық дәрежедегі

жаттықтырушы. 1954 жылдың 23 қарашасында Түркияда, Қайсері қаласының Мұсаходжалы ауылында дүниеге келген.

Мұстафаның әкесі Кәбен (Қабыл) Төлеубайұлы ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен, жауырыны жер иіскемеген атақты палуан болған. Сол кездері ел ішінде көмпеске басталып кетеді де, бір өулет бір түннің ішінде тұтасымен таудан асып, Ұласты өзенін жағалай жүріп, Шың еліне өтіп кетеді. Алайда араға жиырма жыл салып Қытай елінде де қызылдар қырғын салған сүрең басталып, 50-жылдары Түркияға барып тұрақтауды ойлайды. Анадолы еліне жету де оңайға соқпайды. Адамзат аяғы тимеген атақты шөлді басып өтіп, Үндістан шекарасына да жетеді. Жол-жөнекей қырғын соғыстан көз ашпай Пәкістан арқылы Түркияға табан тірейді. Қалың топтан қалған жұрнақ осылайша Қайсері қаласынан пана табады. Жергілікті түріктер бірден жақсы қабылдап, қандастар деп құрметтейді. Соның арқасында бұл өулеттің жағдайы да жақсара бастайды. Қабен аға осы жерде палуандармен белдесіп, өзінің жауырыны жер иіскемейтін шебер екенін көрсетеді. Түрік бауырлардың Қабен ағаға деген құрметі артып, Өзтүрік атап кеткен. Осылайша отбасы мүшелері осы атауды өздеріне тек етіп алады.

Мұстафа Өзтүрік Ыстамбұлдағы орта мектепті, Тайвандағы эксперименталды университетті және сол елдегі Халықаралық қатынастар университетінің журналистика факультетін бітірген. Осы елде жүріп кәрістің көне спорт өнері – таэквондоны үйренеді. Кейін Германияның Кельн, Мюнхен және Түркияның Ыстамбұл қалаларында өзінің таэквондо мектебін ашқан. Алты тілді меңгерген Мұстафа Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Алматыға келіп, таэквондо мектебін ашады.

Мұстафа Өзтүріктің сұхбатынан өңделіп алынды

Мұстафа Өзтүрік

- А Мәтіннен сабақты етістіктерді теріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

3.5. ЗИЯТКЕРЛІК МИГРАЦИЯ

Миграция туралы ойды жалғастырыңдар.

Зияткерлік миграция – белгілі бір себептерге байланысты басқа мемлекетке қоныс аудару. Мысалы, жұмыс бабымен немесе оқу орнын ауыстыру мақсатымен басқа мемлекетке көшу.

Қазақстандағы зияткерлік миграцияға «Болашақ» бағдарламасы мысал бола алады. Себебі осы бағдарлама арқылы мектеп бітірушілер шетелге оқу мақсатымен бірнеше жылға қоныс аударуда.

1-тапсырма. Мәтінді терминдерге мән беріп оқыңдар.

«Болашақ» халықаралық стипендиясы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен құрылып, 1993 жылдан бері жұмыс істеп келеді. Содан бері аталған стипендия бойынша 10 мыңнан астам қазақстандық мұхит асып, шетелде білімін жетілдіріп келді.

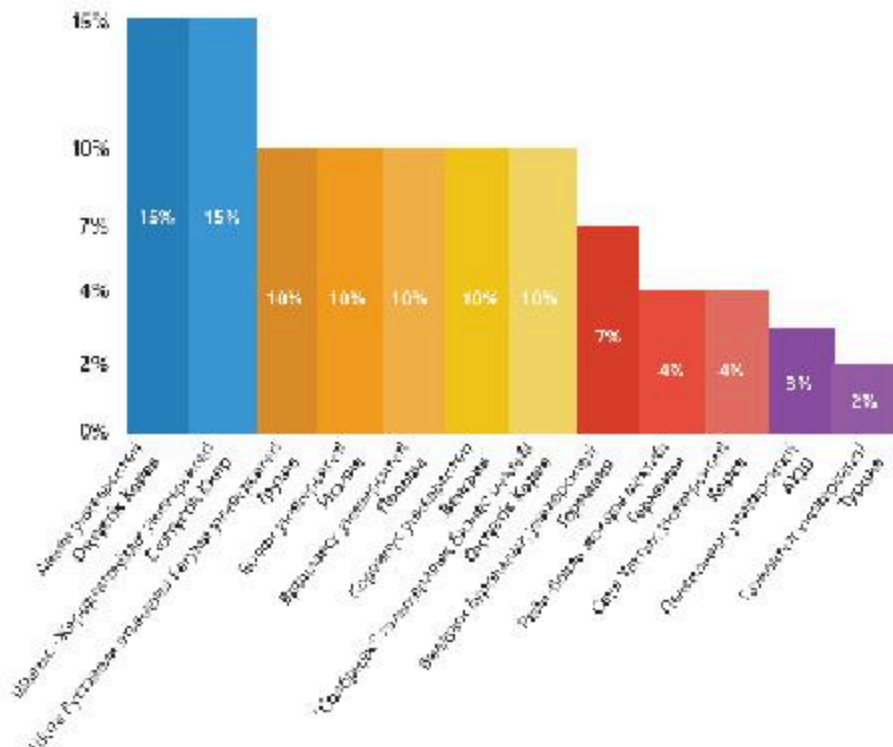
Білім және ғылым министрлігі мен Халықаралық бағдарламалар орталығына жүктелген маңызды тапсырмалардың бірі – Қазақстанда Орталық Азиядағы білім хабын құру. Білім хабы дегеніміз – белгілі бір аймақтағы халықаралық деңгейдегі білім ошақтары, шетелдік ұстаздармен тәжірибе алмасу арқылы академиялық ортаның кәсіби дамуы, білім саласындағы бизнес пен ғылыми орталықтардың өркендеуі, инновациялық жобалардың іске асырылуы. Білім хабын құру нәтижесінде еліміздегі жоғары білім саласын дамытып, басқа мемлекеттердің білім институттарымен тәжірибе алмасу және шетелдік студенттерді тарту арқылы университеттердің қаржылық жағдайын жақсарту жоспарланған. Мысалы, Малайзия сияқты елдерде білім алатын шетелдіктердің саны өте көп. Онда оқу құны АҚШ не Ұлыбританиядағыдай қымбат емес. Малайзия – «Қос диплом» бағдарламасы бойынша білім беруді нәтижелі іске асырып отырған елдердің бірі. Яғни ол жақта оқу тамамдаған студент қос диплом алып шығады. Біз де осы тәжірибені іске асыруымыз керек.

«Болашақ» бағдарламасы – қарапайым қазақ баласының білім көкжиегін кеңейтіп, әлемнің озық университеттерінде білім алуға мүмкіндік беретін бірегей бағдарлама.

*Халықаралық бағдарламалар орталығының президенті
Жанболат Мелдешовпен болған сұхбаттан өңделіп алынды*

А Төменде бір университеттің «Халықаралық академиялық ұтқырлық» бағдарламасы¹ аясында шетелде білім алушы студенттер санының диагностикасы берілген. Диагностика бойынша шағын мәтін жазыңдар.

Ә Оқылым мәтінінен алынған тіркестердің мағынасына жақын келетін тұрақты тіркестер тауып жазыңдар.

- Білімін жетілдіру –
- Қос диплом алып шығу –
- Қаржылық жағдайын жақсарту –
- Мұхит асу –
- Қиындықтарын еңсеру –

Грамматикалық материал

Шешендік сөздердің мазмұнына қарай жіктелуі

Шешендік сөздердің идеясы мен мазмұнын арнайы зерттеген Г.З.Апресян төмендегідей классификация ұсынды:

- әлеуметтік-саяси мәнді шешендік сөздер;
- академиялық шешендік сөздер;

¹ «Халықаралық академиялық ұтқырлық» бағдарламасы – шетелдік оқу орындарымен студенттер алмасу. Әлемдік оқу орнымен тәжірибе алмасу, шетелдік студенттермен тілдесу мүмкіндігі.

3-бөлім

- сот ісінде қолданылатын шешендік сөздер;
- әлеуметтік тұрмыс-тіршілікте қолданылатын шешендік сөздер;
- дін қызметінде қолданылатын шешендік сөздер.

Қазақ тіл білімінің атасы, ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы *саясат шешендік сөз, билік шешендік сөз, білімдар шешендік сөз, қошемет шешендік сөз, уағыз шешендік сөз* деп бөліп, шешендік сөздердің тақырыптық-мазмұндық топтарына Г.З.Апресяннан жарты ғасыр бұрын анықтама берген екен.

2-тапсырма. 5 топқа бөлініп, шешендік сөздердің әр түріне анықтама беріңдер, мысал келтіріңдер.

А Екі ғалымның шешендік сөздерді мазмұнына қарай жіктеуін дәптерлеріңе кесте түрінде түсіріп, сәйкестендіріңдер.

Ә Шешендік сөздің мазмұндық топтарына арналған өзге жіктемелерді тауып, жоғарыдағы ғалымдардың классификациясымен салыстырыңдар.

Есте сақта!

Интонацияның маңызды компоненттерінің бірі – *үдемелік*. Үдемелік басқа компоненттермен бірігіп барып біршама мазмұнға ие болады. Үдемелік көбінесе дыбыстардың негізгі тон жиілігімен бірігіп, сөйлемдегі сөздердің акценттелуіне қатысады. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір үзгін акценттеу керек болса, сол жердегі үдемелікті күшейтеді.

З.Базарбаева. «Қазақ тілі: интонология, фонология» кітабынан

3-тапсырма. Қазыбек бидің айтқанын нақышымен мәнерлеп айтыңдар. Интонация ағымын байқаңдар. Сөзді үдетуді қай тұста қолдандыңдар?

Тату болса, ағайын жақын,
 Ақылшы болса, апайың жақын.
 Бауырмал болса, інің жақын,
 Инабатты болса, келінің жақын.
 Алдыңа тартқан адал асын,
 Қимас жақын – қарындасың.
 Сыбайлас болса, нағашың жақын,
 Адал болса, досың жақын.
 Еркелейтін немерең жақын,
 Өз ұрпағың – шөберең жақын.
 Жан серігің жас кезіңнен,
 Бөрінен де өйелің жақын.

А Өлең жолдарынан интонацияның құрамдас бөлімдерін тауып, түсіндіріңдер. Үдемелікті шартты белгілермен көрсетіңдер.

Үлгі. Тату болса, \wedge ағайын жақын.

Ә Өлеңнен тәуелдік жалғауы жалғанған 3 сөзді таңдап алып, фонетикалық талдау жасаңдар.

3.6. ЖАСТАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК БАҒДАРЛАМАСЫ

Қазіргі кездегі шетелмен білім, еңбек тәжірибесін алмасу туралы түсініктерің қандай?

1-тапсырма. Мәтінмен мұқият танысыңдар. Екі топқа бөлініп, бір-біріңе 3 сұрақтан дайындаңдар. Жауаптарды талқылаңдар.

«Болашақ» бағдарламасы бойынша екі жүздей қазақ студенттері Францияның әйгілі Сорбонна университетінен бастап басқа университеттерінде де оқып, білім алуға келген. Франция астанасы Париж қаласында Қазақстанның дипломатиялық елшілігі жұмыс істейді. Сондай-ақ соңғы жылдары ғылыми-зерттеу жұмыстарымен және мәдениет, өнер саласында жекелей жұмыс істеп жүрген қазақтар саны көбеюде. Мысалы, елге танымал опера әншісі Майра Мұхамедқызы соңғы жылдары Париж опера театрында өн шырқап жүр. Қазақстаннан басқа Түркия, Қытай, Моңғолиядан келіп оқу оқып, білім алып жүрген қазақ балалары да баршылық. Тек Қытайдың өзінен 20-дай қазақ баласы Францияның жоғары оқу орындарында білім алып жатыр. Уақытша келіп, кәсіпкерлікпен айналысып жүрген қазақтар да баршылық.

Бүгінгі күні Францияда шамамен 2 мыңға жуық қандасмыз бар. Олар Парижде және оның маңындағы кішірек аудандарда шоғырланған. Тек Париж қаласында 230-дай қазақ отбасы тұрады.

Франциядағы қазақ мәдени қоғамы Алматыдағы Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығымен тығыз байланыста жұмыс істейді.

Д.Баймолда. «Еуропадағы қазақтар» кітабынан

А «Шетелдегі қандастар» тақырыбына білетін ақпараттарыңды дәлел ретінде пайдаланып, өз ұсыныстарыңды хат түрінде жазыңдар. Жазылым жұмысында РАФТ стратегиясын пайдаланыңдар.

2-тапсырма. «Блиц турнир» ойыны. Сұрақтарға жылдам жауап беріп жарысыңдар.

1. Сөзталастың мақсаты не?
2. Сөзталас қай кезде орын алады?
3. Қазақ әдеби тілінің стильдік тармақтары қанша?

3-бөлім

4. Әкімшілік-кеңсе шағын ресми стиліне қандай құжаттар жатады?
5. Нота, меморандум қай стильге жатады?
6. Ісқағаздар мазмұны мен қызметіне қарай қанша топқа бөлінеді?
7. Жеке адам өміріне қатысты ісқағаздарға нелер жатады?
8. Басқару, ұйымдастыру қызметіне қатысты ісқағаздарды ата.
9. Қолхат, кепілхат, сенімхат қандай құжаттар?
10. Шешендік арнауға нелер жатады?
11. Бата кімдерге айтылады?
12. Сын қай кезде айтылады?

3-тапсырма. «Шешен және шешендік сөздер» тақырыбына аргументативтік эссе жазыңдар.

Өзіңді тексер!

1. Интонацияның қандай құрамдас түрі бар?
 - а) Қарқын; ө) тұрақты тіркес;
 - б) жалғау; в) жұрнақ.
2. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің жігін ажыратуға (акценттеуге) қатысатын компонент қайсы?
 - а) Ырғақ; ө) қарқын;
 - б) әуез; в) үдемелік.
3. Кідіріс нені білдіреді?
 - а) Акустикалық дыбысталудың тоқтағанын;
 - ө) ойдың аяқталғанын;
 - б) келесі сөздің жалғасқанын;
 - в) сөз тіркестерінің оқылуын.
4. Интонацияның құрамдас бөлігі не үшін қажет?
 - а) Сөйлемнің мағыналы әрі мәнді болуы үшін;
 - ө) сөздерді дұрыс жазу үшін;
 - б) сөйлегенде дұрыс ойлау үшін;
 - в) тіркестерді дұрыс орналастыру үшін.
5. Әуезді өзгертуге бола ма?
 - а) Өзгерте отырып, сезім-күйді білдіруге болады;
 - ө) болмайды, сөйлемнің мәні өзгеріп кетеді;
 - б) болады, дұрыс жазуға көмектеседі;
 - в) әуез арқылы бір ғана көңіл күйді білуге болады.
6. Сөздердің байланысын қамтамасыз ететін тілдік норма қайсы?
 - а) Интонация; ө) сөйлем;
 - б) сөз; в) тіркес.
7. Адамның көңіл күйін анықтайтын интонацияның компоненті қайсы?

- а) Үдемелік; ө) қарқын;
 б) әуен; в) кідіріс.

8. Реңк дегеніміз не?

- а) Сөйлемдегі сөздерді бөліп, мүшелеп айту тәсілі;
 ө) сөйлеу дауысын жоғарылата айтудағы тәсіл;
 б) сөздерді созылыңқы түрде әуендете айту тәсілі;
 в) адамның эмоциясын білдіретін интонациялық тәсіл.

9. Жазылған мәтінді ажыратып оқу дегеніміз –

- а) әуез; ө) ырғақ;
 б) әуен; в) кідіріс.

10. Сөйлемнің хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті болуына қызмет етуші –

- а) әуез; ө) үдемелік;
 б) әуен; в) қарқын.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Г.Қосымова*. Шешендік өнердің негіздері. Алматы: Баян жүрек, 2007.
2. *З.Базарбаева*. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы: Жібек жолы, 2008.
3. *О.М.Әбутәліп*. Ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу. Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы, 2013.
4. *Ж.Дәдебаев*. Таңдамалы шығармалар. Алматы: Өнер, 2008.
5. *Б.Адамбаев*. Қазақтың шешендік сөздері. Алматы: Ана тілі, 2008.

МӘТІН

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ

Бұл бөлімде сендер:

- әлем рекордтары сериясының иегері, Гиннестің рекордтар кітабына енген отандасымыз Марат Жыланбаев туралы ақпараттармен таныса отырып, оның ешкім қайталай алмаған ерліктері туралы ой түйесіңдер;
- әр ғасырда жасалған адамзат жаңалықтары, заман ағымына сай жетілдірілген ғылыми жаңалықтар туралы мол мағлұмат аласыңдар;
- қазақ даласы өркениеті дамуының жарқын көрсеткіші – жылқыны қолға үйрету туралы тарихи деректермен таныс боласыңдар. Ежелгі дәуірден үзілмей келе жатқан дәстүріміз бен құндылықтарымыз туралы тәлім аласыңдар;
- көшпелілердің әлем өркениетіне қосқан үлесі – етік пен шалбарды ойлап табуы және алғашқы конькиі туралы тың тарихи деректермен таныса отырып, құнды мұралардың маңызын екшейсіңдер;
- шешендік сөздерді оқып-үйрену арқылы пікір алмасудың мазмұнына үңіліп, өмірдегі қолданыстармен байланыстырасыңдар;
- публицистикалық стиль туралы ауызша, жазбаша жаттығулар орындап, білімдеріңді кеңейтесіңдер.

4.1. ӘЛЕМ МОЙЫНДАҒАН РЕКОРД

Гиннестің рекордтар кітабына енген қазақстандық қандай рекордшыларды білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, рекордшы Марат Жыланбаевтың өнері туралы пікір алмасыңдар.

Әлем рекордтары сериясының иегері, алғашқы және бірден-бір супермарафоншы, Азияның, Аустралияның, Африка мен Американың ірі шөлдерінен жүгіріп өткен әлемдегі ең мықты өрі төзімді адам – жерлесіміз Марат Жыланбаев. Гиннестің рекордтар кітабына¹ отандасымыздың 90-жылдардың басында

¹ Гиннестің рекордтар кітабы – дүниежүзілік рекордтарды тіркейтін кітап.

қол жеткізген жетістігінің тек жетеуі ғана енген. Олардың көпшілігін ешкім басып озбаған. Оның ерліктерін өз аузынан естуге асықтық.

«1991 жылы ұзақтық бойынша дүниежүзлік 3 рекорд орнаттым. Сол кезде күніне 42 шақырымнан тұратын 2 марафоннан жүгірдім. 50 шақырым және одан көп қашықтықта тек желаяқтар ғана жеңіске жетеді. Мен, мәселен, 515 шақырымды үзіліссіз жүгірдім. Менің әдістемемнің жұмыс істейтінін және адамзаттың мүмкіндігінде шек жоқ екенін дәлелдеп, өзімді көрсеткім келді. Рекорд орнатқан соң көңілімді жайлап, тынышталғым келді. Бірақ шөл далалар туралы оқып, сол асуды бағындыруға шабыттандым. Біреуінен өтіп, жаттығу тәжірибесін алдым. Содан кейін Сахараны¹ көздедім. Сахарадан өткен соң, «Путешествия никогда не кончаются» деген автобиографиялық кітаптың авторы Робин Дэвидсонмен кездесіп қалып, оның аустралиялық Үлкен Виктория шөлінен² өткендігін білдім.

Бірінші шөлден қоржынымды асынып, жалғыз өзім өттім. Қоржыным 20 келідей. Жартысынан көбі – су, 12 литр алдым. Парашют жібегінен жасалған шағын шатырым өте жеңіл болатын. Өскери, ғарыштық карталар, ара, компас, аңшы сіріңкесі, бақыраш, біреу келі жарма болды.

Құдыққа жетсем, демек, демалуым керек. Маршрутты солай жасадым. Мен алдымен тіке маршрут жасаған едім, Үшқұдыққа³ барғым келді. Оның шөлейт екені түсінікті. Бірақ маған кеңес берген адамдар болмайды деп, мені иректі жолдармен жіберді. Менің маршрутым Жібек жолының құдықтарының бойымен, жылан секілді ирелектеп жатты. Ол жердегі құдықтар ескі, мыңдаған жыл болған. Кейбіреуінде өлі де су бар. Қарақұмда⁴, мәселен, өлемдегі ең үлкен құдықтар бар. Тереңдігі 200 метрдей болатын шығар. Рас, мендегі арқанның ұзындығы 30 метр болатын. Қатерлер де болды. Қарақұмда шөлден өле жаздадым, тілім кеберсіп, біткен жерім осы болар деп ойлады. Бір құдықтан өттім, жақсылап су ішіп алдым. Алайда су қорын аз алдым, себебі арқалап жүру ауыр болатын. Есеп бойынша келесі құдықта су болу керек, ал ол тұзды болып шықты. Сол жерде жуынып, өрі қарай қозғалдым. Келесі құдықта су болмады, ал сол кезде ымырт үйіріліп, шөлдей бастаған едім. Ұзақ ойландым: келесісі де бос болып, кері жүру керек болса, бұл 2 күн жолды жоғалту деген сөз. Сол кезде от көрінді. Сағым, елес шығар деп ойлады. Мен алдыңғы аялдаған жерімде тұзды судан сөл ішкен едім. Бірақ бәрін ұғынып тұрмын. Өскери картаны аштым, ештеңе жоқ. Ғарыштық картаны аштым – ол жерде адамдардың болуы мүмкін емес. Бірақ айқын көріп тұрмын. Сөйтіп, сол жаққа баруды ұйғардым. Екінші от көрінді, содан соң үшіншісі.

¹ Сахара – жер бетіндегі ең үлкен шөл.

² Виктория шөлі – Аустралияның оңтүстігіндегі ауқымды құмды алқап.

³ Үшқұдық – Өзбекстанның құмды аймағы.

⁴ Қарақұм – шөл.

4-бөлім

Жарық көрінсе, демек, адамдар бар деген сөз. Ал шөл далада барлық нәрсе жақын жерде тұрғандай көрінеді. Тілім аузымнан шығып бара жатқандай, киімімді түгел шешіп тастап, тек ішкіімшең жүгірдім, содан соң жүре бердім... Әрі қарай есімде жоқ, шамасы, автопилотпен жеткен шығармын. Таңертең көзімді ашсам, түркімендердің мұнай, газ іздеген бұрғылау мұнарасында екенмін. Бұрғылаушылар маған түнде вагонға ішкіімшең жүгіріп келіп, ләм деместен үш литрлік банкаға жармасып, ішіндегіні төңкеріп ішіп, талып құлағанымды айтты. Тамыр соғысымды өлшеп, тірі болған соң сөкіге жатқызған. Қайта банканың ішінде химия болған жоқ дейді. Кейде ондайды да банкаға сақтайды екен. Тіпті қас-қағым сәтте болғаны сондай, аузымызды ашып үлгермедік дейді. «Қай жақтансың?», «Кімсің?», «Не істеп жүрсің?» деп сұрақтар жаудыра бастады...

Ағзам сусап қалған еді. Алайда шыныққан ағза жақсы төтеп берді, ешқандай зардабы болмады. Мен бұған дейін бірнеше мыңдаған шақырымдық марафондарды сусыз жүгіріп өткен едім».

«Ақ Жайық» газетіне берген сұхбатынан

А Оқылым мәтіні бойынша деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Оқылым мәтініне тезистік жоспар құрыңдар.

2-деңгей. Оқылым мәтінінен факті мен көзқарастарды анықтап, кестеге жазыңдар.

Фактілер	Көзқарастар

3-деңгей. Мәтінге рецензия жазыңдар.

Ә Мәтіннің бастапқы 2 сөйлеміне синтаксистік талдау жасаңдар.

Грамматикалық материал

Пікір алмасу

Пікір алмасу – латын сөзі (*discussio*), беретін мағынасы – *зерттеу, талқылау, талдау*. Пікір алмасу көпшілік алдында өтеді. Мақсаты – әртүрлі әрекеттерді салыстыра зерттей отырып, шындық пікірді көрсету, талас мәселенің шешімін іздеп табу. Пікір алмасу – дұрыстыққа көз жеткізудің ең тиімді тәсілі, өйткені қатысқандар көздері жеткендіктен де бір пікірге өздері келеді.

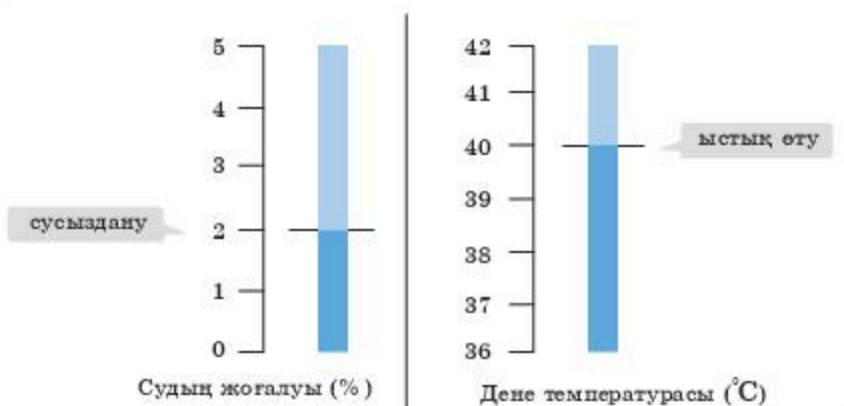

2-тапсырма. «Ыстық ауа райында жүгіру» мәтінін мұқият оқып, ақпарат алыңдар.

Ыстық ауа райында жүгіру

Ұзақ қашықтықтарға жүгірген кезде, дене температурасы көтеріліп, тер бөлінеді. Егер жүгіруші тер бөлінген кезде жоғалтатын су көлемінің орнын толтыру үшін жеткілікті мөлшерде су ішпесе, онда сусыздануды

бастан кешіруі мүмкін. Дене салмағынан 2% мөлшерінде және одан жоғары мөлшерде судың жоғалуы сусыздану жағдайы болып есептеледі. Бұл пайыз төменде көрсетілген судың жоғалу термометрінің таңбасында көрсетілген. Егер дене температурасы 40°C -қа дейін және одан жоғары көтерілсе, жүгірушінің «ыстық өту» қаупіне ұшырауы мүмкін. Бұл температура төменде көрсетілген дене температурасы термометріндегі таңбада көрсетілген.

А Әуелі өзіңнің болжамдарыңды таңда, сонан кейін ойынды дәлелде.

«Ыстық ауа райында жүгіру» кіріспе мәтіні мен оң жақта келтірілген марафоншы Марат Жыланбаевтың ақпаратын байланыстырыңдар. Ақпараттар негізінде өзіңнің болжам деректеріңді жинақта.

- а) ыстықтаған соң шешініп жүгірді;
- ә) жүгіруге шамасы келмей қалғандықтан тек жүре берді;
- б) шөлдегендіктен тілі құрғады;
- в) мөлшерден тыс шөлдеу салдарынан денеде сусыздану үдерісі жүрді.

Тілім аузымнан шығып бара жатқандай, киімімді түгел шешіп тастап, тек ішкіімшең жүгірдім, содан соң жүре бердім... Әрі қарай есімде жоқ.

Дәлелде. Жүгіруші неге талып қалды? Бұл жоғарыдағы мәтіннен оқыған сусыздану ма?

Ә Әуелі кестенің сол жағындағы сұраққа өз болжамдарыңды таңда. Сонан кейін оң жақтағы тапсырмаларды орында.

Жүгіруші ыстық, құрғақ күні бірнеше күн су ішпеді. Мұндай жағдайдың денсаулық үшін қандай салдары бар?

- а) Ағзаның құрғап қалуы денсаулыққа зиянын тигізеді.
- ә) Денеде сусыздану белгілі мөлшерде жүрген кезде дене температурасы 40°C көтерілуі мүмкін.
- б) Ыстық өту арқылы өміріне қауіп төнуі мүмкін.

...үш литрлік банкаға жармасып, ішіндегіні төңкеріп ішіп, талып құлағанымды айтты.

Ағзам сусап қалған еді. Алайда шыныққан ағза жақсы төтеп берді, ешқандай зардабы болмады. Мен бұған дейін бірнеше мыңдаған шақырымдық марафондарды сусыз жүгіріп өткен едім.

Салыстыр. Өзіңнің болжамдарың мен Марат Жыланбаевтың ақпараты бойынша ұқсастық болды ма?

<p>в) Сахарада жүгіргендіктен көмекке келетін жан болмай, денсаулығы нашарлап кетуі мүмкін.</p> <p>г) Өрі қарай жүгіре алмай, мақсатты жоспары орындалмауы мүмкін.</p>	<p>Дәлелде. Марафоншы неге аман қалды? Оның ешқандай зардап шекпеуінің сыры неде?</p> <p>Тұжырымда. Спорттың денсаулыққа әсері қандай? Мақсатқа жетуінің сыры неде?</p>
--	---

3-тапсырма. Ережені оқып, пікір алмасуға өз сөздеріңмен бір сөйлеммен анықтама беріңдер.

А Шөлді аймақтың пайдасы мен зияны туралы пікір алмасып, бір қорытындыға келіңдер.

Есте сақта!

Мәтін – бір тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән ақпаратты жеткізетін мазмұнды сөйлемдердің, сөздердің тізбесі.

Мәтіннің мағыналық тұтастығы оның тақырыбының біртұтастығымен анықталып, «мәтіннің жинақталған мазмұны» түсінігін береді.

4-тапсырма. Берілген мәтінге 5 сөйлемнен тұратын аннотация жазыңдар.

Шыңғыс ханның айтқаны

Қабырға қапқан төбеттей,
Қияға шапқан бүркіттей,
Ашу қысқан арыстандай,
Адам жеген айдаһардай,
Көлеңкесін басқан сұңқардай,
Ботасын жүлған бурадай,

Боранда жортқан қасқырдай,
Балапан жұтқан қаздардай,
Апанын қорыған қаншықтай,
Азуын басқан барыстай,
Жұлысып неге мерт болдың?!

Г.Қосымова. «Шешендік өнердің негіздері» кітабынан

А Берілген мәтіннің мазмұнына және көркемдегіш құралына сәйкес тірек-жоспар жазыңдар.

Үлгі.

⊖ Екі топқа бөлініп, құрамында теңеу сөздер кездесетін мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер айтудан жарыс ұйымдастырыңдар.

Үлгі. Білім – инемен құдық қазғандай. Қыздың жиған жүгіндей т.б.

4.2. АДАМЗАТ ЖАҢАЛЫҒЫ

Қазіргі заманда шыққан қандай өнертабыстарды білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай стильде жазылғанын анықтаңдар.

Бірнеше ғасыр бойы адамзат күнделікті тірлікке адамдардың, жануарлардың, жел мен судың күшін пайдаланды. Бірақ буқозғалтқыштың пайда болуы қоғамға үлкен өзгеріс әкелді. Б.з. I ғасырында өмір сүрген александриялық Герон буқозғалтқышпен жұмыс істейтін алғашқы бу турбинасын құрастырған ғалым болып саналады. Бірақ ол өз өнертабысын ойыншық ретінде ғана пайдаланған. Бірнеше жылдардан соң ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында құрылғының пішіні өзгеріп, қызметі жетілді. Шотланд инженері және өнертапқышы Джеймс Уатт буқозғалтқышты дамытуға қомақты үлес қосты. Буқозғалтқыш өзі жүретін көлік болды. «Өндірісті алға жылжыту үшін бірнеше адам бірлесіп машинамен жұмыс істейді» деген тұжырым шындыққа айналды. Қарқынды дамудың нәтижесінде электр мен бензинді қозғалтқыштар өмірге келді. Бұрын адамдар істейтін көптеген ауыр жұмыстарды енді машиналар атқаратын болды. 1926 жылы Роберт Годдард зымыранның қозғалыс күшін көрсетті. 1957 жылы Ресей ғалымдары ғарышқа самғау мүмкін екенін дәлелдеді. Ғарышты игеру 1957 жылы басталды. Бұрынғы Кеңес Одағы өуе кеңістігіне «Спутник-1» алғашқы жасанды Жер серігін ұшырды. Қазіргі кезде жүздеген жасанды Жер серігі түрлі қызметтер атқарады. Олар байланыс орнату және ауа райын болжау үшін қолданылады.

Қазіргі таңда ғалымдар зымырандардың мүмкіндігін үздіксіз жетілдіріп келеді. Олар компьютердің көмегімен ғарыш кемелерін бақылап, Жерден миллиондаған шақырым қашықтықта тәжірибелер жүргізе алады. Соның арқасында ғарыш кеңістігі жайлы көптеген жаңа мәліметтерді біле аламыз.

«Ұлы өнертабыстар» энциклопедиясынан

Ⓐ Ғылыми стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, сыни пікір жазыңдар.

Ә Шағын ізденімдік-зерттеушілік жұмыс жүргізіп, берілген мәліметтерді толықтырыңдар.

1. Александриялық ғалым Геронның буқозғалтқышы.
2. Шотланд инженері және өнертапқышы Джеймс Уаттың буқозғалтқышы.
3. Роберт Годдардтың өнертабысы.

Грамматикалық материал

Пікір алысудың шешендік тағылымы

Пікір алысуда басқалардың пікірін сабырлылықпен тыңдау, пікірлерді сыйлау, пікірлерестерді құрметтей білу маңызды. Мұндағы талаптар: жан-жақты білімділік, айқын ойлылық, дәлелдеу шеберлігі, дауыс күші, эстетикалық талғам, эмоция, көркем тіл, көпшілік алдында сөйлеуге психологиялық дайындық, үнемі сөйлеп жаттығу, шешендердің сөйлеу әрекетіне талдау жасай білу, көпшілік алдында сөйлеу әдістемесін меңгеру. Пікір алысуға түсетін адам сөйленетін сөздің мағыналық шегі тақырыптан ауытқымай, мазмұн аясынан шықпау екендігін есте ұстауы тиіс. Сөйлеу мазмұнының ішкі және сыртқы бүтіндігі деген мазмұн мен форманың бірлігі, мазмұнға сәйкес тілдік құралдарды дұрыс таңдау екендігіне көз жеткізу маңызды.

2-тапсырма. Грамматикалық материалда берілген лингвистикалық терминдерге анықтама беріп, мысал келтіріңдер.

А Берілген мәтіндегі ойды көркемдеп тұрған сөздерді анықтаңдар.

Алыста не алыс?

Байдалы қартайып, үйден шықпай күндіз-түні төсекте жататын болды дегенді естіп, Мұса мырза іздеп келіпті. Байдалы шешен қараша үйінің ішінде бөстекке оранып жатыр екен. Мұсаның қолын алып, жөнін сұрап амандасыпты да, көрліктің жайын айта беріпті.

– Ой, көрлік-ай, сөздің өзі – бала, тербетсе оянады, тербетпесе оянбайды, заманым өтті ғой! – дей беріпті. Мұса қонып, қонақасын жеп, таңертең жүрмек болады.

– Е, шырағым, еліңе не айтып барасың? – депті Байдалы.

– Мен не айтайын, ел ағасы болған Байдалы еді, енді көрлікпен алысып жатыр екен деймін дағы, – депті Мұса.

– Шырағым, оның рас. Үш ауыз сөз сұрайын, соны шешіп беріп кетші, – дейді қарт. Мұса:

– Айтыңыз, – дейді. Сонда Байдалы қарт:

– Алыста не алыс? Жақында не жақын? Төттіде не төтті? – дейді.

Мұса ойланып отырып:

– Жер мен көктің арасы алыс, кісіге туыс жақын, бала төтті, – депті.

Сонда Байдалы қарт басын көтеріп:

– Балам, ақылың әлі алқымыңнан асқан жоқ екен. Білімді мен білімсіздің арасынан алыс жоқ, жаннан төтті жоқ. Бала қанша жақсы болса да, жан шығарда адамның өз жанынан төтті жоқ. Жақында – ажал жақын, – деген екен.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

☉ Оқылым мәтінін негізге алып, ары қарай өз ойларыңмен жалғастырып жазып көріңдер.

Қаттыда не қатты?
Жұмсақта не жұмсақ?
Қарада ең қара не?
Ақтардың ағы не?

Ащыда не ащы?
Тереңде не терең?
Жеңілде не жеңіл?
Арсызда не арсыз?

Есте сақта!

Тақырыпсыз мәтін болмайды. Мәтіндегі құрылымдық элементтер сол тақырып негізінде өрбіп, тақырыпты ашу үшін қолданысқа түседі. Мәтін тақырыбы мен мәтіннің аяқталуы бір-бірімен ажырамас бірлікте қарастырылуы тиіс. Өйткені тақырып арқылы берілетін хабардың неден бастау алу керектігі айқындалса, мәтіннің аяқталуы басталған нәрсенің қай уақытта болса да тамамдалатынын меңзейді. Тақырып мәтіннің аяқталуын көрсетеді.

3-тапсырма. Мәтінге тақырып қойып, негізгі ойды анықтаңдар.

Атақты билер Арқаға жиналыпты. Айтқан мезгілден Төле би кешігіп келеді. Оған шамданған қарт билер:

– Төле би келсе, орнымыздан тұрмайық, – деп өуелдеседі. Бірақ Төле би келгенде орындарынан тұрып кетеді. Тек екі-үш би ғана тұрмайды. Төле би көпшіліктен кешіккені үшін кешірім сұрайды. Өлгі тұрмай қалған билердің бірі сөзден ұту үшін сынай сұрақ қояды:

– Бақ дегеніміз не? Байлық дегеніміз не? Бала дегеніміз не?

Төле би орнына отырмай, түрегеп тұрған бойда:

– Бақ – ұзатылған қыз,

Байлық – еритін мұз,

Бала – артта қалған із.

Өмірдің адамға ең жақсы сыйы –

Сыйласқан сіз бен біз, – дегенде, билердің бәрі орындарынан тұрып, құрмет көрсетіпті.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

А Төле бидің шешендігіне қатысты ойларыңды жинақтаңдар.

Бақ пен байлық туралы өз ойларыңды жазыңдар.

Төле би шешендігіне қатысты тұжырым жасаңдар.

4.3. ҰЛЫ ӨНЕРТАПҚЫШ

Қазір қолданылып жүрген электр шамының тарихын білесіңдер ме?

1-тапсырма. Мәтінді түсініп оқып, ондағы кірме сөздерді табыңдар.

Томас Алва Эдисон – әлемге танымал американдық өнертапқыш. Ол телеграфты, бұрышты диафрагмалы¹ телефонды, кино аппаратын жетілдірді, электр балқыту лампасының коммерциялық табысты түрінің алғашқыларының бірін жасады, фотографияны, фонографияны² ойлап тапты. Ол телефон арқылы сөйлесуді *алло* деген сөзбен бастауды ұсынып, ол әлі күнге дейін қолданылуда.

Томас Эдисон – үлкен ақыл иесі, ғылым мен техниканың алуан саласының дамуына өз үлесін қосқан дәуір тұлғасы. Оның ең тамаша өнертабысы – фонограф. 1888 жылы Эдисон адамның дауысын керемет дәлдікпен қайталайтын және дауыстың барлық интонациясы мен мүмкін болатын дауыстарды беретін идеалды фонограф ойлап тапты. 1889 жылы жазда Париждегі Бүкіләлемдік көрмеге Эдисонның жаңа, жетілдірілген фонографы қойылды. Оның өнертабысы қойылған стенд көп адамды қызықтырды. Нью-Йоркте оның басшылығымен соңғы түрдегі фонографтар жасайтын фирма жұмыс істей бастады.

Келесі өнертабысы электрлік жарықтандыру идеясы болды. Осы саладағы көптеген өнертабысты зерттей отырып, Эдисон қыздыру жүйесіне тоқтады. Көптеген тәжірибенің және үздіксіз, көп жылғы еңбегінің арқасында өзінің өнертабысын жетілдірді. Электр шамды жасау да оңай іс емес. Шыны қалпақша ішіне балқытылған екі платина электродтың³ ортасына өзекше орнатылып, ішіндегі барлық ауа сорылады. Ауа сорылғаннан кейін шамды контактісі бар цокольға орнатып, патронға кигізеді. Эдисон шамының орташа жұмыс істеу уақыты 800–1000 сағатты құрайтын.

Н.Надеждин. «Томас Эдисон. «Человек изобретающий» кітабынан

¹ *Диафрагма* – оптикалық құрылғы.

² *Фонограф* – дыбыс жазу аппараты.

³ *Электрод* – электр тоғын жеткізетін сырық.

А Сұрақтар бойынша жұптасып диалог құрыңдар.

1. Алғашқы өнертабыстар қай елдерден бастау алды?
2. Томас Алва Эдисонның өнертабысы қоғамға, жұмыс күшінің өнімділігіне қалай әсер етті?
3. Қандай салалардың дамуына өнертабыстардың пайдасы болды?
4. Париждегі Бүкіләлемдік көрмеде қандай жаңалықтар болды?
5. Парижде болған Бүкіләлемдік көрменің елімізге байланысы бар ма?

Ә Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Оқылым мақсатында берілген ғылыми мәтінді таза ғылыми стильге айналдырып жазыңдар. Ең үздік жұмысты анықтаңдар.

2-деңгей. Таза ғылыми стильде жазылатын рецензияның құрылымы мен рәсімделу жоспарын құрыңдар.

3-деңгей. 1-деңгейде дайындалған мәтінге құрған жоспарларыңды қолданып, таза ғылыми стильде рецензия жазыңдар.

Грамматикалық материал

Публицистикалық стильдің шағын түрлері

Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, деректі фильмдерде қолданылатын функционалды стильдің бірі.

Публицистикалық стильдің шағын түрлерін шартты түрде былайша жіктеуге болады:

- үгіттік публицистикалық шағын стиль;
- саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стиль;
- саяси-бұқаралық публицистикалық шағын стиль.

Бұлардың әрқайсысының бір-бірінен ерекшеленетін сөз қолдану белгілері болады, кейде тілдік-стистикалық тұрғыдан ортақ тұстары да ұшырасады.

2-тапсырма. Кім жылдам? Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Публицистикалық стильдің жазылу мақсаты не?
2. Публицистикалық стиль қай стильдерге жақын?
3. Публицистикалық стильдің жазбаша және ауызша түріне мысал келтіріңдер.
4. Қоғамдық пікір тудыру дегенді қалай түсінесіңдер?
5. Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін атаңдар.

А Берілген мәтінді оқып, стилін анықтаңдар.

Жақында Қазақстанды өлемге танытқан он жұлдыз туралы оқыдым. Олардың қатарында адамзат тарихында алғаш рет Сахараны жаяу, жалғыз бағындырған, «Гиннестің рекордтар кітабына» жеті рет енген Марат Жыланбаев, кәсіпқой боксшы Геннадий Головкин, ең сұлу волейболшы атанған Сәбина Алтынбекова, әнші Димаш Құдайберген,

4-бөлім

мәнерлеп сырғанаудың шебері Денис Тен, скрипкашы Марат Бисенғалиев, үздік боксшы Қанат Ислам, дирижер Алан Бөрібаев, жас өнші Мария Мудряк бар. Бұлардың барлығы өнер мен спорт арқылы танылғандар. Алайда бізге өте керегі – ғылым. Осы салада жаңашыл, тәжірибелі, танымал ғалымдар көбейіп, әлемге танылған сайын Қазақстанның қуаты да артады, елге деген көзқарас өзгереді, ұлт байлығы еселенеді, дамыған 30 елдің қатарына ентікпей енеміз. Осы бағытта дарынды адамдардың жұмысын үйлестіріп, жаңалығын жария етіп, ұлтымыздың ұлы бастамаларын қолдайтын орталық керек. Әлемді өзгерткен адамдардың тізімінен қазақтардың көрінуі болашаққа батыл қадам басқанымызды айғақтайды.

Ж. Дуанабай. «Айқын» газетінен

⊖ Оқылым мәтінінде берілген мәліметтер мен пікірлерді өздерің білетін ақпараттармен толықтырып жазыңдар.

Есте сақта!

Мәтіннің тақырыбы арқылы не туралы екенін болжамдауға болады. Мәтіннің беретін мазмұны, негізгі ойы, тұжырымы оның кіріспе, негізгі бөлім және қорытындыдан тұратын бөліктерінен нақтыланады. Кіріспеде тақырыпқа шолу жасалып, негізгі ойға бағдар беріледі. Негізгі бөлім мәтін идеясын ашып, ол нақты ой, мысалдар арқылы дәйектеледі. Қорытындыда негізгі бөлімдегі ой түйінделеді.

3-тапсырма. Берілген шешендіктен ойды жинақтап, 3 сөйлемнен тұратын қорытынды жазыңдар.

Алтын ұяң – Отан қымбат,
Құт-берекең – атаң қымбат,
Аймалайтын анаң қымбат,
Мейірімді апаң қымбат,
Асқар таудай өкең қымбат,

Туып-өскен елің қымбат,
Кіндік кескен жерің қымбат,
Ұят пенен ар қымбат,
Өзің сүйген жар қымбат.

Қазыбек би

Ⓐ Екі топқа бөлініп, топтық жұмысты орындаңдар.

1-топ. *Алтын ұя, туып-өскен жер, құт-берекең – атаң, ұят пен ар ұғымдарының мәнін түсіндіріп постер құрыңдар және қорғаңдар.*

2-топ. *Аймалайтын анаң, мейірімді апаң, өзің сүйген жар ұғымдарының мәнін түсіндіріп постер құрыңдар және қорғаңдар.*

4.4. СУ АСТЫ ҚҰРАЛДАРЫН ЖАСАУДАҒЫ ҒЫЛЫМ ЖЕТІСТІГІ

Су асты құралдарын жасаудағы ғылым жетістіктері, сүңгуір алып кемелер туралы не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, жанрлық ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Су астында стратегиялық әрекет жасайтын арнайы кеме «Сүңгуір қайық» деп аталады. Сүңгуір қайық теңізде, өзен-көлдерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге жиі қолданылады. Аквалангистер¹ жете алмайтын мұхиттың өте терең жерлеріндегі жұмыстарға тигізер пайдасы зор.

Қазіргі сүңгуір қайықтарда судың бетін бақылау үшін перископ² қолданылады. Сүңгуір қайықта тыныс алу үшін қажет арнайы берік камералар болады. Арнайы камералар су астына кетер кезде ауамен және сумен толтырылады.

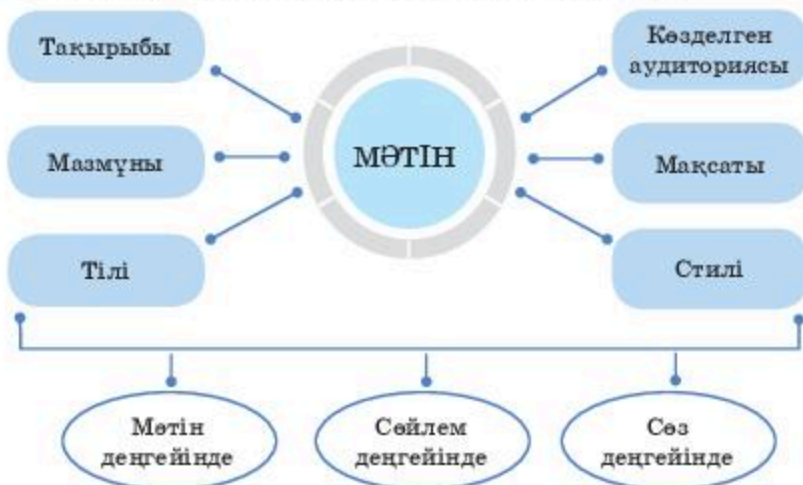
Америкалық ғалым Роберт Фултон сүңгуір қайықты ойлап тауып, 1800 жылдары ең атақты адамға айналды. Осыдан 30–40 жыл бұрын сүңгуір қайықтың көбі қайта жабдықталу үшін су бетіне шығып тұруға мәжбүр болатын. Ал қазіргі сүңгуір қайықтар ядролық қозғалтқышпен жабдықталған. Олар су астында бірнеше ай бойы жүре алады.

1960 жылы екі ғалым мінген «Триеста» деп аталатын зерттеу сүңгуір қайығы Тынық мұхиттағы Мариана шұңғымасында 10 912 метр тереңдікке түскен. Мариана шұңғымасы жердегі ең терең нүкте болып табылады.

«Ұлы өнертабыстар» кітабынан

А Оқылым мәтіні бойынша менталды картаны толтырыңдар.

¹ Аквалангистер – су астында ауамен тыныс алуға мүмкіндік беретін жеңіл жүзу құрылғысын киіп жүретін адамдар.

² Перископ – тереңдікті, алыс қашықтықты бақылауға арналған оптикалық аспап.

Грамматикалық материал

Публицистикалық шығармаларға тән ортақ мақсат

Публицистикалық стильдің барлық жанрларына ортақ мынадай қызметтері айқындалған:

- ақпараттық (түрлі деректер мен хабарларды жеткізу);
- түсініктеме – баға берушілік (берілетін деректер көбінесе түсіндірумен, талдаумен немесе баға берушілікпен жеткізіліп отырады);
- танымдық-ағартушылық (мәдени-тарихи және ғылыми материалдарды жариялай отырып, БАҚ тыңдармандардың, оқырмандардың, көрермендердің білім қорын толықтырып отырады);
- ықпал ету қызметі (көпшіліктің саяси-әлеуметтік көзқарасына, санасына әсер етушілік);
- гедонистикалық (әдетте, мұндай қызмет көңілді хабарларды жеткізу кезінде байқалады, әсіресе радио мен телевизия арқылы кез келген хабардың тыңдарман мен көрермендердің көңіл күйін көтеретіндей, эстетикалық қажетін өтейтіндей тартымды, әсерлі жүргізілуі).

2-тапсырма. Ережеде көрсетілген публицистикалық шығармаларға тән қызметтердің арқайсысын үш сөйлемге сыйдырып жинақтаңдар.

А Мәтінді тыңдап (8-аудио), қолданылған стиль ерекшелігін түсіндіріңдер.

Есте сақта!

Кіріспе – мәтіндегі айтылмақ ойға бастау беретін бөлік. Бұл мәтіннің негізгі бөліміндегі ойға немесе ақпаратқа бағыт, бағдар беретіндей болып келеді. Мұндағы ой негізгі мәселеге шоғырлана көрсетіледі.

3-тапсырма. Төмендегі тақырыптардың ішінен қалаған біреуі бойынша кіріспе сөз жазыңдар.

1. Өнертабыстар тарихы
2. Сүңгуір қайықтың пайда болуы
3. Қазіргі ғылым жаңалықтары

А Сөз басында, яғни кіріспеде қолдануға болатын қандай ұтымды әдіс-тәсілдерді білесіңдер?

Ә 1-тапсырмадағы мәтіннің кіріспе бөлігін тауып, ойынды дәлелде.

4-тапсырма. Берілген мәтінді өз топшылауларың бойынша бөліктерге бөліп көрсетіңдер.

- Алысыңыз қалай? – дейді Қазыбек те сыпайы сұрақ қойып.
- Алысым жақын болды.
- Төттіңіз қалай болды?

- Төттім шырын болды.
- Несиеңіз қандай?
- Несием, шүкір, өніп жатыр.

Қазыбек ауылына келген соң әкесі оның қасына ерген серіктерінен:

– Балам Төле бимен не деп сөйлесті? – деп сұрағанында:

– Екеуінің әңгімесінің мәніне түсіне алмадық, – деседі олар. «Олары несі екен?» деп қарт әке де түкке түсінбей, таңғалады. Сонда жұмбақ сырды Қазыбектің өзі айтып береді:

– Төкеңнің «алысым жақын болды» дегені – қос жанарын айтқаны. «Төттім шырын болды» дегені – ұйқысының қашқанын білдіргені. «Шүкір, несием өніп жатыр» дегені – балаларының жақсы бағып, жақсы күтіп отырғанын түсіндіргені.

«Шешендік шиырлары» кітабынан

4.5. ЖЫЛҚЫНЫ АЛҒАШ ҚОЛҒА ҮЙРЕТКЕН – ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Көне заманның құнды тарихын анықтауға археологиялық қазбалардың көмегі бар ма?
2. Қазба жұмыстары кезінде Берелден (Алтайдан) табылған тұлпарлар туралы не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, ат қойыңдар, негізгі ойды табыңдар.

Еуропалық ғалымдардың зерттеуіне қарағанда, адам баласы жылқыны қолға үйреткеніне 5500 жылдан асыпты. Өркениет тарихында жылқылар алғаш рет қазіргі Украина топырағында қолға үйретілді деген тұжырым болған еді. Алайда соңғы зерттеулердің қорытындысы өркениеттің Азиядан басталғанын дәлелдеді.

Ағылшын зерттеушісі Кимберлей Броун «Лос Анджелес Таймс» газетіне сілтеме жасай отырып «Horse» атты журналға жазған еңбегінде жылқы түлігі еуропалықтар ойлағаннан көп бұрын Азияда қолға үйретілгенін меңзеген. Ағылшын зерттеушісінің бұл пікірі еліміздің солтүстігінде орналасқан Ботай қонысы маңына жүргізілген қазба жұмыстары барысында дәлелін тапты. Аталмыш археологиялық жаңалықтың құндылығы жайлы еуропалық «National Geographic News» атты ғылыми басылымда «Қазіргі күні Қазақстанды мекендеген далалық өлке тұрғындары алғашқы болып жылқыға мініп, оның сүтін ішкен...» деген байлам жасады. Басылымның бұлай түйін жасауына

себеп болған дүние: жоғарыдағы қазбадан табылған жылқылардың тістері мүжілген әрі оған сызат түскен. Осыған қарап ғалымдар жылқының мініске пайдаланылғанын, ауыздықталғанын анықтап отыр. Сонымен қатар жер астынан табылған ыдыстардың түбінде кепкен қымыз қалдықтарының ізі қалған.

Осы дәлел-деректерді негізге алған АҚШ-тың Нью-Йорк қаласындағы Хартуик университетінің зерттеушісі Давид Антони: «Егер ботайлықтар биені сауып, сүтін пайдаланған болса, бұл жылқылар жабайы емес, яғни қолға үйретілген жануарлар», – деп түйін сөзін айтқан. Сондай-ақ Ботай қонысы маңына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген ұлыбританиялық жетекші ғалым, Эксетер университетінің қызметкері Алан Оутрам: «Біздер тапқан жаңалықтан түйгеніміз, байырғы адамдар біз ойлағаннан да өнертапқыш екенін көріп отырмыз», – дейді. Қысқасы, біздің жыл санауымыздан 3 600–3 700 жыл бұрын энеолит дәуірінде өмір сүрген ботайлықтар Есілдің жағасын мекендеп, жылқыны қолға үйретіп, оның етін тұтынып, қымызын ішіп күнелткен. Зерттеушілер осындағы жылқы сүйегінің бір жерге аса көп мөлшерде шоғырланғанына қарап, ботайлықтар жылқы малын будандастыруды да меңгерді деген оқшау тұжырым жасайды. Сол секілді, француздың атақты шығыстанушы ғалымы, академик Рене Груссе өзінің «Дала империясы» атты еңбегінде «ең алғаш жылқы малын қолға үйретушілер көшпенділер болған» дей отырып, «сайын дала – жылқының Отаны. Далалықтар жаратылысынан ат құлағында ойнаған сарбаздар һәм ат өбзелдерін ойлап табушылар да осылар...» дейді. Яғни ежелгі дәуірде жылқы түлігінің қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгені бұл малдың ерекше қастерленіп, өмір сүру жоралғысының ажырамас бір бөлігіне айналғанын көрсетеді. Тіпті қазақ халқы өлі күнге дейін жылқының сүтін қымыз ретінде пайдаланып отырғаны – қазақ даласында сонау ежелгі дәуірден бері үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрдің айғағы.

Б.Қайратұлы. «Қазақтың атбегілік өнері» кітабынан

А Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

- 1-деңгей.** 1. Мәтіндегі басты тірек сөздерді табыңдар.
2. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.
3. Мәтінге басқа тақырып таңдаңдар.
- 2-деңгей.** 1. Мәтін мазмұнын нақтылайтын қорытындыны таңдаңдар.
2. Автордың пікірін білдіретін ақпаратты таңдаңдар.
3. Мәтіннің стилін анықтаңдар.
- 3-деңгей.** 1. Мәтіндегі маңызды сөйлемді анықтаңдар.
2. Тақырыпқа қатысты қосымша ақпаратты анықтаңдар.
3. Мәтінге тұжырым жасаңдар.

Ә Шағын мәтіннің соңғы сөйлеміндегі ойды өрбітіңдер.

Б.з.д. 4-мың жылдықта қазақ даласында жылқы қолға үйретілді. Қазақ даласында жылқыны тізгіндер темір мен сүйектен жасалған жүген табылды. Табылған сүйек жүгенде жылқы тістерінен қажалған іздер сақталған. Көне қазақ даласында жылқы тек көлік құралы ғана емес, байлық пен еркіндіктің символы болған...

Қазақстандағы Италиян Археологиялық Экспедициясының директоры, PhD, археолог Жан Лука Бонораның сұхбатынан

Грамматикалық материал

Шешен нені білуі керек?

Цицерон шешен үшін нені айту, қайда айту, қалай айту маңызды үш шарт болып табылатындығын айтады.

Алғашқы шарт бойынша шешен сөздің құрылымын білуі керек. Олар: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды. Екінші шарт бойынша ұсынылатын ақпаратты мазмұны, көлемі, сипаты жағынан тыңдаушыға лайықтап ұсыну. Үшінші шарт – топ алдында сөйлеушінің тіліне шешендік сипат беретін сөзді әсем де әсерлі жеткізу.

2-тапсырма. Берілген даналық сөздерді оқыңдар.

Шешеннің ең ұлы қасиеті – қажетті нәрсені ғана айту емес, сонымен бірге қажеті жоқ нәрсені айтпау.

Цицерон

Қысқа тұжырымдалған ойлардың жақсылығы сол, олар салауатты оқырманның өзін ойлануға мәжбүр етеді.

Л.Н.Толстой

Шешен саптағы қарулы жауынгердей сақадай сай, мәнді де ұлы істерді үздік орындауға және өрқашан жеңіске жетуге ұмтылады.

Квинтилиан

А Деңгейлік тапсырманы орындаңдар.

1-деңгей. Даналық сөздердің мазмұнын шешенге қойылатын талаптармен байланыстыра талдаңдар.

2-деңгей. Екі бағандағы ақпараттарды сөйкестендіріңдер. Бұл қасиеттер шешенге не үшін қажет?

білімділік
тіл байлығы
жинақылық
шыншылдық
аңғарымпаздық

сөз табиғатын түсіну
сөз – ойдың көрінісі
сөздің тыңдаушыға әсерін бақылай алу
ой нақтылығы, тақырыптан ауытқымау
шынайы ойға құрылған пікірдің әсері күшті

4-бөлім

3-деңгей. Өздерің шешен санайтын қандай тұлғалар бар? Ол қандай қырларымен ерекшеленеді? Тақырыбын өздерің таңдап, эссе жазыңдар.

Есте сақта!

Мәтіннің негізгі бөлімінде ойдың негізі беріледі. Ойдың немесе ақпараттың толық әрі дәлелді келуімен қатар, мәтіннің ең басты пікірлері осында болады. Тақырыпты дамыту, теория, фактілер, идея, ақпараттар, параллелдеу, аналогия т.б. тәсілдер қолданылады.

Автордың алға қойған шешімдерді талқылау кезінде пайдаланылатын негізгі ұғымдары анықталады. Шешімдерді растайтын дәлелдемелері мен мақұлдауы, пайымдау, дәйексөз, ойды дәлелдеу негізгі пікірге байланысты алынады.

3-тапсырма. Қазіргі шешендердің пікірсайысы туралы мәтіннің тілдік ерекшеліктерін мысалдармен санамалап жазыңдар.

Үлгі.

Тілдік ерекшеліктер	Мәтіннен дәлелдеу мысалдары
дәлелдемелер	
мақұлдауы	
пайымдауы	
дәйексөз	
ойды дәлелдеуі	
қорытынды пікірі	

«Дүние – сарай, адам – керуен», – дейді Жүсіп Баласағұн. Керуеншінің әр күні қымбат болса, қалай өткізбегі одан да қымбат. Мәліметтерге сүйенсек, адам өмірінің 20–25 жылын ұйқыға, 2 жылын телефонмен сөйлесуге, 6–7 жылын тамақ жасауға, ал 8 жылын байқамай-ақ бос өткізеді екен. Сол олқылықты толтыру үшін қоғамға, өзіңізге пайдалы іспен шұғылданған жөн. Мысалы, пікірсайыспен айналысу.

Сөздің майын тамыза сыр шерткен ұлы дала философтары сөз өнерін жете меңгерген. В.В.Радлов жазбасында «Қазақтар мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады» деп тілдің тазалығы мен маңғаз мәнерін аңғарған.

Шешендік сөздер үлгісінің бірегейі – айтыста ақындар мәселені терең талқылай отырып, халықтың мұңын мұңдап, сөз қағыстырады. Осыдан-ақ пікірсайыстың бабамыздан қалған сара жол екені байқалады. Негізгі деректерде дебаттың қайнар көзі көне грек жерінде заңдарды талқыға салудан басталады. Алғашқы мектеп саналатын Аристотельдің білім ордасында риториканың негіздері оқытылған. Кейін Еуропаға таралып, жеке дара дамыған.

А Толғау мазмұнын және тақырыбын анықтаңдар. Мәтінде кездескен кейбір сөздердің мәнін сөздіктер арқылы анықтаңдар.

4.6. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ КОНЬКИ

Көшпелілердің коньки пайдаланғаны туралы ақпарат сен үшін қызық па?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, құрал атауларына мән беріңдер.

Қазақ қыс бойы соғымға сойылған мал сүйектерін тастамай жинап отырған. Қыс аяқталып, ел көктеуге көшерде шеберлер қыстау-қыстауды аралап, иелерімен келісе отырып, жылқы мен түйенің қабырға, жақ, жауырын сүйектерін жинаған. Шеберлер сүйектерді қайнатып, майынан арылтқан соң піспек, кір оқтау, асадал, адалбақан, сандық, кебеже сияқты үй жиһаздарын өшекейлеуге пайдаланған. Сүйекті тесік қазанға салып, астына от жағып күйдіру нәтижесінде ағызып алынған иісі бар қара маймен арбаның дөңгелегін майлаған, не күлмен қосып қайнатып, сабын жасаған.

Жауырын сүйегінен жасалған, өте сирек кездесетін көне заттардың бірі – қож немесе қалақ. Қожды жауырынның ортасындағы қыр сүйекті ізін де қалдырмай шауып тастап, бас жағына қайыстан бау тағып жасаған. Мәлімет берушінің айтуы бойынша, Іле өзенінің жағасындағы қазақтар жылқының қос жауырынын бір білеу ағаштың екі басына бекітіп, ескек ретінде қолданған. Ертеде Жайық, Атырау қазақтары су үстінде мұз ойып, қармақ, ау салғанда шананың үстіне жылқының үрген қарнын байлап қойған. Аяқ астынан мұз жарылып кеткен жағдайда, үрген қарын шананы суға батырмайды.

Сойшаңғы – жылқының сүйегін екіге бөліп жасаған коньки. Сойшаңғыны жасау үшін жіліншік сүйекті арамен кесіп, екі басын қайқайтып егейді. Алдыңғы жағынан тесік тесіп, оған қайыстан бау тағады, оны «мұрындық» дейді. Артқы тесікке тағылған бауды «өкшелік» дейді. Сойшаңғыны балалар киізден басылған аяқкіім – шөркейдің сыртынан байлап, таяққа тіреніп, мұзда сырғанаған.

Тұяқтақа – аяқкіімге байлап алатын, таулы-тасты, лайсаң, сазды жерде жүруге арналған, жылқының тұяғынан жасалатын тақа. Жаңа сойылған жылқының төрт аяғын кесіп алып, ішіндегі шеміршек мүйіздерінен аршиды да, алдыңғы аяқтың тұяғы мен артқы аяқтың тұяқтарын бірнеше жерінен тесіп, тесіктерінен қайысты сірестіре байлап тастайды. Төңкерілген тұяқтардың екі жақ жандарынан көлденең тесік тесіп, қайыстан бау өткізеді. Тұяқтақаны аяқкіімнің

сыртынан киіп, екі жағындағы екі бауды айқастырып, ағаш тиекпен тиектейді. Тұяқтақаны таулы жерлерде қойшылар киген.

А.Тоқтабай. «Қазақ жылқысының тарихы» кітабынан

А Мәтіннен көнерген сөздерді теріп жазып, оларға лексикалық талдау жасаңдар.

Ә Оқылым мәтіндегі мына сөздердің мағынасын түсіндірме сөздіктен анықтап жазыңдар.

піспек кір оқтау асадал адалбақан сандық кебеже
қож қалақ білеу қайыс тақа тиек

2-тапсырма. Көріктеу құралдарын тауып, қай түріне жататынын анықтаңдар.

Қайрат деген қыран бар,
Қайғыға тізгін бермейтін.
Қайғы деген жылан бар,
Өзекті шағып өртейтін.
Үміт, сенім, тілек бар,
Қуантып, қуат алдырар.
Жылау деген азап бар,
Қуартып отқа жандырар.

Байдалы шешен

3-тапсырма. Публицистикалық стильдің ауызша түрлері мен талаптарын тірек-сызба түрінде жоспарлап, түсіндіріп беріңдер.

4-тапсырма. Әлемді өзгерткен өнертабыстар туралы ақпараттарға шолу тезисі арқылы тұжырым жасаңдар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдап (9-аудио), стилін анықтаңдар. Анықталған стильге тән белгілерді айтыңдар.

А Тыңдалым мәтінде көрсетілген өнертабыс түрлерін топтастырып, семантикалық картаны толтырыңдар. Соңына өз тұжырымдарыңды жазыңдар.

Үлгі.

Сипаттамасы	Киімдер	Аяқкиімдер
Атқа салт мінуге арналған	шалбар	етік
Қонышы тізеден асады		
Жылқының көн терісінен жасалады		
Атқа мінгенде балтырды қажамас үшін киген		
Аяқты нық ұстау үшін киген		

Өзіңді тексер!

1. Публицистикалық стильдің негізгі белгісі қайсы?
 - а) Қоғамдық пікірлердің жиынтығы;
 - ә) қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау;
 - б) сөйлемдер сауатты құрастырылып, бастауыштық қатынаста болады;
 - в) образды сөздер көптеп кездеседі.
2. Публицистикалық стильде қайсысы қолданылады?
 - а) Формулаларға негізделеді;
 - ә) эмоционалды-экспрессивті сөздер;
 - б) ғылыми терминдер;
 - в) ой күрделі баяндалады, анықтама, дәлелдемелер.
3. Негізгі ойға немесе ақпаратқа бағыт беретін бөлім қайсы?
 - а) Негізгі;
 - ә) кіріспе;
 - б) қорыту;
 - в) тұжырым.
4. Мәтіннің өзегі деп нені айтады?
 - а) Кіріспе;
 - ә) негізгі бөлім;
 - б) қорытынды;
 - в) ойды бастау.
5. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні деп нені айтады?
 - а) Ой тұжырымын;
 - ә) негізгі идеяны;
 - б) негізгі ойға бағдарын;
 - в) қосымша пікірді.
6. Шаршы топ алдында айтылатын сөз қайсы?
 - а) Афоризм;
 - ә) шешендік;
 - б) көріктеуіш сөз;
 - в) экспрессивті сөз.
7. *Дала кемесі, жыр алыбы, күміс көмей* қандай сөздер?
 - а) Эмоционалды-экспрессивті сөздер;
 - ә) теңеу сөздер;
 - б) қоғамдық-саяси терминдер;
 - в) қосарлы сөздер.
8. Публицистикалық стильді сөздердің қызметі қандай?
 - а) Оқырмандардың, көрермендердің білім қорын толықтырады;
 - ә) көркем шығармаларды түсіндіреді;

- б) ғылымның негіздерін түсіндіреді;
- в) терминдердің қолданысын үйретеді.

9. Сонымен, ойымызды түйіндеі келгенде, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні т.б. тіркестер мәтіннің қай бөлігіне тән?

- а) Кіріспеге;
- ә) негізгі бөлімге;
- б) қорытынды бөлімге;
- в) барлық бөлімге.

10. Тақырыпты дамыту, идея, ақпараттар, аналогия қайсысына тән?

- а) Кіріспеге;
- ә) негізгі бөлімге;
- б) қорытындыға;
- в) тұжырым жасауға.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Р.Сыздықова*. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. Алматы: Ғылым, 1987.
2. *Г.Қосымова*. Шешендік өнердің негіздері. Алматы: Баян жүрек, 2007.
3. Ұлы өнертабыстар. Энциклопедия. Алматы: Аруна.
3. Шешендік шиырлары. Алматы, 1993.
4. *Б.Қайратұлы*. Қазақтың атбегілік өнері. Алматы, 2014.
5. Бес ғасыр жырлайды. I том. Алматы: Жазушы, 1989.
6. *А.Тохтабай*. Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматыкітап, 2010.

ПУНКТУАЦИЯ

Бұл бөлімде сендер:

- туризм саласына қатысты арнайы мәтіндердегі мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды, мәтін үзінділерін талдайсыңдар;
- дөңгелек үстел мен оның мақсаты туралы ой қорытасыңдар;
- көпшілік алдында сөйлеу кезінде ойларыңды айқын, сөздеріңді дәл жеткізудің жолдарын үйренесіңдер;
- пікірталас кезінде қолданылатын ұтымды әдіс-тәсілдерді меңгересіңдер;
- шешеннің сөйлеу техникасын меңгеріп, түрлі бағытта шешен сөйлеуге дағдыланасыңдар;
- мәтін және мәтін үзінділері деңгейінде тыныс белгілерін дұрыс қолдана білуді үйренесіңдер.

5.1. ТУРИЗМ ТҮРЛЕРІ

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. *Саяхат пен туризм ұғымдары синоним бе?*
2. *Ішкі және сыртқы туризм ұғымдарын қалай түсінесіңдер?*
3. *Егер тегін саяхаттауға жолдама берілсе, сен қай елді таңдар едің?*

Себебін түсіндір.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Біздің елімізде туризмнің қай түрі жақсы дамығаны туралы ойланып, пікір алмасыңдар.

Туризмді мақсатына, саяхаттың мерзімі мен ұзақтығына, қозғалу түріне, орналасу жолына, саяхатқа қатысушылардың құрамы мен сапасына және т.б. белгілеріне қарай жіктеуге болады. Бірақ шешуші рөлді саяхаттың мақсаты атқарады.

Қоғамдық қызметі мен өндірістік технологиясына қарай туризмнің негізгі үш түрін бөліп қарауға болады: емделу, спорттық-сауықтыру және танымдық.

Туристік ағым мен оның бағытына қарай, сондай-ақ құқықтық статусына байланысты туризм екі үлкен салаға бөлінеді: ішкі (ұлттық) және халықаралық (шетелдік). Ішкі туризм – азаматтардың өз еліндегі саяхаты. Мұндай саяхаттарда елдің шегарасынан өтпейді, туристік құжаттарды толтырмайды. Халықаралық туризм – азаматтардың өз елінен тыс жердегі саяхаты, туристердің бір елден екінші елге сапары.

Саяхаттың бұл түрінде турист кеденнен өту үшін туристік құжаттарды толтырады, валюта және медициналық бақылаудан өтеді. Бұл – халықаралық туризмнің ішкі туризмнен ең басты айырмашылығы.

Туризм адамдардың саяхатқа шығу мақсатына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Соның ішінде демалу мен көңіл көтеру мақсатындағы саяхат (рекреациялық туризм) – туризм дамуындағы ең негізгі бағыт. Оның еншісіне дүниежүзілік туризмнің 70% -ы тиесілі.

Этникалық туризм – азаматтардың туысқандарына, таныстарына немесе ата-бабаларының туған жерлеріне қыдырып баруы. Бұл дүниежүзілік туризмнің 10% -ын құрайды.

Іскерлік туризм – жұмыс мақсатымен ақшалай кіріссіз іссапарға бару. Бұған ғылыми конгресте, конференцияларда, симпозиумдарда¹, өндірістік семинарларда бас қосу және т.б. жатады.

Ұйымдастыру жағына қарай туризм: ұйымдастырылған (жоспарлы); өз жоспары бойынша (өуесқой); ұйымдастырылмаған (жабайы) болып бөлінеді. Қатаң уақыт тәртібі бойынша белгіленетін, турфирмалар ұсынатын саяхат «ұйымдастырылған туризм» деп аталады. Ал өуесқой туристердің саяхаты туристік ұйымдармен байланысты. Жабайы туристер турфирмасыз, туристік ұйымдарсыз саяхаттайды.

Туризм жеке және топтық болып бөлінеді. Жеке бір адамның немесе бір жанұяның (бес адамға дейін) өздерінің жеке жоспары бойынша саяхатын «жеке туризм», бір топ адамның (6-7 адамнан бастап) саяхатын «топтық туризм» деп атайды. Топтық туризм, әдетте, қатысушылардың тілек-талаптарына сәйкес ұйымдастырылады. Бұл турлар археологиялық, мәдени және тарихи бағытта болуы мүмкін.

Ж.Н.Алиева. «Туризмология негіздері» кітабынан

А Туризмге өз сөздеріңмен анықтама беріңдер.

Ә Мәтіндегі ақпарат бойынша тірексызба дайындаңдар.

Б Туризм түрлерінің бір-бірімен ұқсастықтарын және айырмашылықтарын айтыңдар.

В Туризмнің артықшылықтары мен кемшіліктерін экологиялық, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан талдап, келісу-келіспеу эссесін жазыңдар.

Грамматикалық материал

Әңгіме және дөңгелек үстел

Әңгіме не дөңгелек үстел қоғамда өріс алып отырған өзекті бір мәселе жөнінде қоғамдық пікір қалыптастыру, көпшілікке ой тастау үшін ұйымдастырылады. Дөңгелек үстелге сол тақырыпты зерттеп жүрген не осы мәселені қоғамдық ортада жиі-жиі көтеріп

¹ *Симпозиум* – Халықаралық көлемдегі пікір алысу, сұхбаттасу.

жүрген, оған қатысты ақпараттары жеткілікті, өзіндік көзқарасы бар арнайы маман шақырылады. Ол дөңгелек үстелде талқыланатын тақырып бойынша қысқаша мағлұмат береді. Егер талқыланатын мәселе даулы нәрсе төңірегінде болса, маман осы тақырыпқа қатысты қоғамдық ой-пікірлерді толығырақ келтіріп, олардың қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін ғылыми түрде саралап түсіндіреді. Содан кейін көпшіліктің қатысуымен талқыланады, толықтырылады.

Дөңгелек үстел соңында нақты ұсыныстар әзірленеді.

2-тапсырма. Төмендегі тақырыптардың бірін таңдап, таңдаған тақырып бойынша дөңгелек үстел ұйымдастырыңдар.

1. Қазақстандағы туризмнің болашағы қандай?
2. Біздің қаламыздың (ауылымыздың) көрікті жерлері.
3. Туризмді дамыту – елді дамыту.

А Дөңгелек үстел тақырыбына қатысты бірнеше сұрақ дайындап, ең үздік сұрақты анықтаңдар.

Ә Аталған дөңгелек үстелге қандай мамандар шақырар едіңдер? Неге? Ойларыңды дәлелдендер.

Есте сақта!

Құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің аражігін ажыратуда қойылатын тыныс белгінің бірі – нүктелі үтір (;). Ол баяндауыш формаларына байланысты болады. Санамалап айтылған, мағыналары ыңғайлас сөйлемдер және мазмұны әуендес болып келетін бірыңғай сөйлемдер арасына нүктелі үтір қойылады.

3-тапсырма. Қажет жерге тыныс белгілерін қойып, шағын мәтінді көшіріп жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Классикалық туризмнің дамуы төрт кезеңге бөлінеді алғашқы кезең – он тоғызыншы ғасырға дейін бастапқы кезең – 1800–1917 жылдар даму және көтерілу кезеңі – 1917–1990 жылдар туризм құрылымындағы орталықтанған ұйымдастырушылықтың құлау кезеңі және өртүрлі туристік кәсіпорындардың құрылу кезеңі – 1990 жылдан күні бүгінге дейін. Бұл кезеңдер бір-бірінен өзіндік мақсаттары көлік құралдарының пайдаланылуы қатысушылардың саны мен олардың қоғамдағы орны бойынша ерекшеленеді.

С.Сұраганова. «Туризм менеджменті» кітабынан

А Нүктелі үтірмен ажыратылатын мазмұндас, ыңғайлас сөйлемдерді қолдана отырып, «Саяхат адамға не береді?» деген тақырыпта шығармашылық жұмыс ұсыныңдар.

☉ Картадағы ақпараттарға сүйеніп (2016 ж.), шағын мәтін жазыңдар. Мәтінге тақырып қойыңдар. Жазған мәтіндеріңде көп нүктелі сөйлемдерді қолданып, олардың қойылу себебін түсіндіріңдер.

5.2. ЭКОТУРИЗМ

Мына ұғымдардың өзара байланысы, бір-біріне ықпалы туралы әңгіме өрбітіңдер.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, «Экологиялық туризм» тақырыбына постер қорғаңдар.

Табиғи ортаны туристік мақсат үшін пайдалану ертеден-ақ өзіне географтар мен басқа да ғылым өкілдерінің көңілін аударушы еді. Алайда өз көркемдігімен ерекшеленетін аумақтарға ағыла беретін туристік саяхаттар жергілікті халықтың дау шығаруына әкеп соқты. Олар осы аумақтарды туристік әсерден қорғап, қоршаған ортаны ластамауды сұрады.

Табиғи орындарда туристерден қалатын қоқыстар мен қалдықтар, туристік мекемелер пайдаланған су, туристік су көлігінен, мәшине жуудан судың ластануы, археологиялық, тарихи ескерткіштерге зиян келтіру сияқты мәселелер қоршаған ортаға қауіп төндірді. Туризмнің мұндай олқылықтарын көріп, мамандар ең маңызды рекреациялық ресурстарды «туризмнен және туризм үшін» қорғауды мақсат етті. Соның нәтижесінде табиғи кешендердің бірқалыптылығын сақтайтын туризм түрі – «экологиялық туризм» пайда болды.

5-бөлім

Бүгінгі таңда экологиялық туризмнің басты мәселесіне табиғи ресурстарды рекреациялық мақсатта қолданғанда белгілі бір баланстың, яғни тепе-теңдіктің болуын қамтамасыз ету жатады.

Экологиялық туризмнің басқа туризм түрлерінен айырмашылығы:

- табиғатқа бағытталып, негізінен табиғи ресурстарды пайдаланады;
- қоршаған ортаға зиян келтірмейді, яғни экологиялық жағынан

тұрақты;

- адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікке бағытталған;
- жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаның сақталуын қамтамасыз етеді.

Туризм зерттеушілері экотуристерді қызығушылық деңгейіне қарай бірнеше түрге бөледі. Бірінші топқа білім беру ұйымдарының, табиғатты зерттеумен айналысатын ғылыми орталықтардың зерттеушілері; екінші топқа арнайы қорғалатын табиғи аймақтарға сол жердің тарихын білу мақсатымен баратын адамдар; үшінші топқа табиғаттың қашық бұрыштарына ерекше саяхат үшін баратын туристер; төртінші топқа табиғатқа шығуды саяхаттың ажырамайтын бөлігі деп есептейтін адамдар жатады.

Ж.Н.Алиева. «Туризмология негіздері» кітабынан

А Экотуризмнің маңызы, қоғамдағы орны туралы баяндаңдар.

Ә Экотуризмнің негізгі ерекшеліктерін санамалап айтыңдар.

Б Ғалымдардың экотуристерді мақсатты топтарға жіктеуінің себебі неде? Сендер қай топқа қосылар едіңдер?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап (10-аудио), төмендегі сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Туризм алғаш қай елде дами бастады?
2. Олимпиядағы Зевс ғибадатханасы мен Дельфтегі сәуегейлік орындар қай елде орналасқан?
3. Грекияда саяхатшылардың тек теңіз жолдары арқылы саяхаттауының себебі неде?
4. Христиан мен мұсылман діні өкілдері ең көп саяхат жасаған аймақтар, олардың негізгі мақсаты туралы айтыңдар.
5. Білім алу мақсатындағы туризм қай елде жақсы дамыды?

Грамматикалық материал

Ой айқындылығы

Ойдың айқындылығы сөз қолданыстағы айқындылықпен тығыз байланысты. Сөз қолданыстағы айқындылық сөйлеушінің тақырыпты қаншалықты меңгергендігімен, ойлау жүйесінің тереңдігімен, қазақ әдеби тілінің байлығы мен нормасын жетік білуімен

өлшенеді. Сөз мағыналарын жақсы білген адам сөзді орнымен жұмсай алады. Көпшілік алдында сөйлейтін шешеннің сөздері сымға тізілген маржандай таңдамалы, талғаулы, сөйлемдері мағыналы болуы керек. Айқын ойлап, дәл айту үшін сол айтылуға тиісті зат пен оның санамыздағы көрінісі – сөздің арасындағы байланысты, қатынасты жақсы білуіміз керек. Ой айқындылығы, мағына дәлдігі логикалық дәлдікпен ұштасады.

3-тапсырма. Ой айқындылығына ғылыми тілде анықтама беріңдер.

А Тіл мен ойлаудың бір-бірімен байланысы туралы не айтар едіңдер?

Ә Көпшілік алдында сөйлеуде ойың айқын болуы үшін не қажет? Тізімді жалғастырыңдар.

- Сөйлейтін тақырыпты жетік білу.

- ...

Есте сақта!

Сөйлемдегі негізгі ойды не бір сөзді айқындап, қосымша түсінік беру үшін қолданылған қыстырма сөйлем не сөз тіркесі жақшаға алынады: *Мен кейде туған айымыз бен күніміздің де (28 қыркүйек) дәл келуін ырымдап, жақсылықтың нышанына балаймын (О.Бөкей).* Жақша ішіндегі сөздердің сөйлемнің грамматикалық құрылысына қатысы болмайды.

Тарихи оқиға, ескерткіш, құжат т.б. аттарынан кейін шартты түрде жақша ішінде жылы, ғасыры көрсетіледі: *Асы көтерілісі (1916), Күлтегін тас жазуы (VIII ғ.).*

4-тапсырма. Оқылым мәтінде (1-тапсырма) қолданылған жақшаның қызметін түсіндіріңдер.

А Жақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Кәне, сабыр ет. Мен сенің жаныңда әлі ұзақ отырамын. (Көзімнің қырымен оң қолға қарадым. Тағы бір әрекетке дайындалып жатқандай кереует астында біз қайырып қойған жерде қимылсыз жатыр.) Сабыр ет, білдің бе?.. Ертең жазылып шыққаннан кейін бізді туған күніңе шақырасың. Туған күнің қашан? Сентябрь! Сентябрь айы – жемістің піскен шағы. Біз сенің туған күніңде лимонад ішеміз. (Алманың түрінен көгерген түс кете бастады.) Тұра тұр, терлеп кеттің. Сүртейін... Мінеки, осылай. Әлде мен саған ертең айтып берейін бе? (Алма болмашы жымыды.)

Т.Абдіков. «Оң қол» әңгімесінен

Ә Тиісті тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерді көшіріп жазыңдар.

1. Жаз шыға бәріміз әпкелерімді айтам апам есіп берген жіпті алып тоғайға отынға аттанатынбыз. Елден келген азаматтарға бас-көз болып олар да мені жан тартып Құмырайдан басқасы үйірсектеп жүргендіктен бар жауапкершілік маған түскен (О.Б.). 2. Аппақов өнді сынаған сайын

Балзия авторға Бейсеновке ыңғайсыз тигенін сезіп жалтақтап қысыла береді (Т.А.). 3. Оның бірі маған сәл қарап тұрды да өсте інісі ме баласы ма біреу келмек болған ғой бөтен екеніме көзі жеткен соң алдына түскен шашын иығынан асыра бір лақтырып ұзын ағаш кесеумен отты көсей бастады (Д.И.). 4. Дәуренбай ақсақал төрге жайғасып бүкіл омырауын қаптаған жас кезінде ол кісіні жеңгелері қабасақал дейді екен аппақ сақалын сипады (Б.М.). 5. Ауылымыздың екінші қапталынан Ташкент-Пішпек Фрунзе тасжолы өтуші еді (Б.М.).

5.3. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИСТІК НЫСАНДАР

Еліміздегі өздерің білетін немесе саяхат жасаған көрнекті жерлерді еске түсіріп, «Қазақстандағы ең үздік 20 туристік орын» рейтингісін жасаңдар.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, «ресурс», «нысан», «рекреация» ұғымдарына анықтама беріңдер.

Қазақстандағы туристік ресурстарға табиғи-климаттық, тарихи, әлеуметтік-мәдени, сауықтыру нысандары, сондай-ақ туристердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын, олардың күш-жігерін қалпына келтіріп, сергітуге жәрдемдесетін өзге де орындар жатады.

Қазақстандағы туристік нысандар табиғи-рекреациялық, тарихи-археологиялық, тауап ету т.б. топтарға бөлінеді.

Табиғи-рекреациялық нысандарға Солтүстік Қазақстан аймағындағы Көкшетау, Бурабай, Баянауыл, Ерейментау, Шығыс Қазақстан аумағындағы Зайсан, Марқакөл, Алтайдың қазақстандық бөлігі, Оңтүстік Қазақстан жеріндегі Батыс, Солтүстік Тянь-Шань, Алтынемел таулары, Жетісу алабы, Батыс Қазақстандағы Үстірт, Мұғалжар, Каспий ойысы, Жайық өңірі, Орталық Қазақстандағы Қарқаралы, Қызыларай, Бектауата, Ұлытау т.б. табиғи нысандар жатады. Сонымен бірге Алматы облысындағы ұлттық саябақтар мен қорықтардың туризмді дамытуда маңызы зор. Оларға Іле-Алатауы ұлттық саябағы, Түрген-Шамалған өзендері аралығындағы шатқалдар, Түрген, Есік, Талғар, Алматы, Қаскелең, Шамалған елді мекендері жатады. Алтынемел, Көкшетау, Бурабай ұлттық саябақтарында да туризмді дамыту мемлекет тарапынан қолдау тауып, дамып келеді.

Тарихи-археологиялық ескерткіштердің кез келген түрі туристік экскурсия жұмыстарында маңызды орын алады. Соның ішінде Жетісудағы сақ қорғандары, Талхиз қалашығы, Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Сайрам, Батыс Қазақстандағы Сарайшық т.б. көне қалалардың орнына туристердің қызығушылығы жоғары. Археологиялық-тарихи ескерткіштердің қазірге дейін жеткен нысандарының ішінде қорғандар мен мазарлардың да маңызы зор. Біздің дәуірімізге дейінгі VI–III ғасырлардан қалған сақ қорғандары, Беспатыр қорымындағы жерлеу камерасы

және сақ әскері киімін киген «Алтын адам», 2001–2002 жылдары Шығыс Қазақстан облысындағы Берел қорғанынан табылған «Сақ патшайымы» да туристік нысандардың ішінде айрықша орын алады.

Тауап ету¹ (діни) туризм нысандары республика аумағында көптеп кездеседі. Оларға түркі өлемінің бесігі – қасиетті Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Абаб-Араб мешіті, Гауһар ана зираты, Әли-Қожа бейіті, Арыстан баб кесенесі т.б. жатады. Адамдар бұл қасиетті жерлерге тауап етіп, Аллаға сиыну үшін келеді. Жамбыл облысында Айша бибі, Қарахан кесенелері, Қызылорда облысында Артық, Айтман кесенелері, Балқаш көлінің маңында Тектау ата, Әуез бақсы т.б. киелі орындар бар. Қазақ халқының азаттық күресі жолындағы батырлар мен қолбасшыларға деген құрмет ретінде мемориалдар мен ескерткіштер қойылған. Оған Райымбек пен Қарасай батыр ескерткіштері (Алматы облысы), Қордайдағы (Жамбыл облысы) Өтеген батыр, Ақтөбедегі Есет батыр, Солтүстік Қазақстандағы Ағынтай мен Қарасай ескерткіштері т.б. жатады.

«Қазақ» энциклопедиясынан

А Мәтіндегі әр бөлім бойынша таныстырылым дайындаңдар.

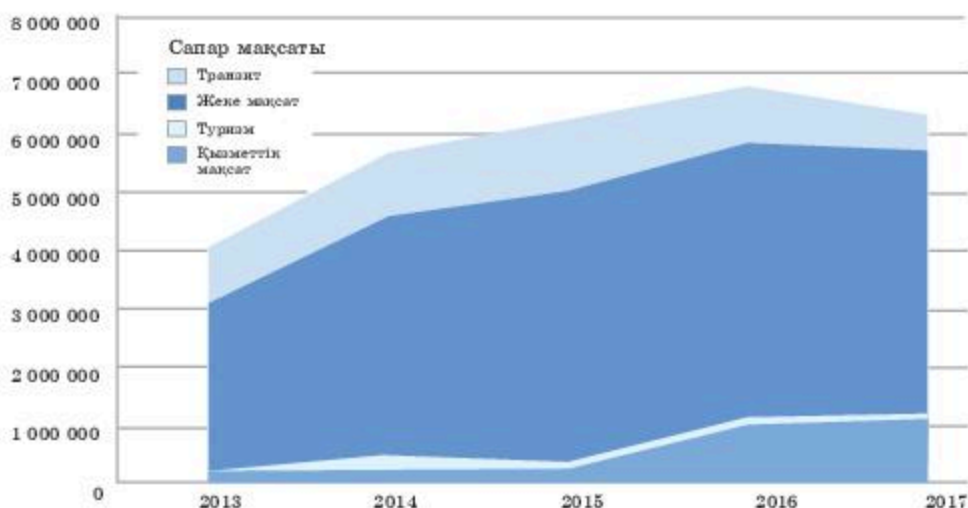
Ә Ономастикалық электрондық базадан (atau.kz) мәтінде кездесетін топонимдер туралы толық ақпарат тауып жазыңдар. Оларды түрлеріне қарай топтастырыңдар.

Б *Зират, кесене, мазар, қорған және қорым* сөздерінің анықтамасын түсіндірме сөздіктен қарап, ортақ және айырым мағыналарын жазыңдар.

В Берілген графиктік мәтіндегі деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үдерістерді талдай отырып, «Қазақстанға кім қандай мақсатпен келді?» деген тақырыпта шағын мәтін жазыңдар.

¹ *Тауап ету* – құлшылық қылу, сыйыну.

Грамматикалық материал

Сөз дәлдігі

Сөз қолдану мәдениетінің маңызды өлшемдерінің бірі – сөз дәлдігі. Сөз дәлдігі айтайын деген ойды нақты білдіретін, дөп басып жеткізетін сөздерді қолданумен өлшенеді. Сөздің дәлдігі көбінесе көпмағыналы сөздерді, омонимдерді, синонимдерді, антонимдерді дұрыс пайдаланбаумен бұзылады. Айталық, белгілі бір синонимдік қатарға жататын сөздердің әрқайсысының стильдік реңкі әртүрлі болады. Мысалы: *шет, жиек, жаға* (өзеннің) сөздері – бір-біріне синонимдер. *Көлдің жағасы, теңіздің шеті, көлдің жиегі* т.б. үнемі біріне-бірі синоним болып келе бермейді. Мәселен, Алматының жағасы демейміз, өзеннің жағасы дейміз және т.б.

2-тапсырма. Сөз дәлдігінің бұзылуына әкелетін стилистикалық және стилистикалық емес (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) қателерге мысалдар келтіріңдер.

А Сөйлемдерден қате қолданыстарды тауып, олардың себебін түсіндіріңдер.

Үлгі. Мүйізден зерделенген сандықтың құрсау қаңылтырлары ғана жатыр. Бұл сөйлемде дыбысталуы ұқсас, бірақ мағынасы әр басқа сөздерді (паронимдерді) дұрыс қолданбаудың салдарынан сөз дәлдігі бұзылған. Дұрысы – *зерленген*.

1. Бұл ауылға мен келген кезде қой басын өркендетуге мән берілмей келеді екен.

2. Осы жерден басталып екеуіміздің таныстығымыз басталды.

3. Тәуелсіздігіміздің бастапқы жылдары ғой, – дейді ол, – іргелі мекемелердің өздері сең соққан қайықтай күй кешіп жатқан.

4. Былтырдан бері жүргізіліп жатқан Іс-шаралар тамаша нәтижесін беріп келеді.

Ә 3 топқа бөлініп, *сөз дәлдігі, сөз байлығы, сөз тазалығы* деген ұғымдарға анықтама беріңдер. Олардың өзара байланысын анықтаңдар.

Есте сақта!

Тырнақша дәйексөздерді жазуда қолданылады. Алынған дәйексөз бірнеше абзацтан құралған болса, әр абзац бөлек-бөлек тырнақшаға алынбайды. Тырнақша дәйексөздің басталған жерінен ашылып, біткен жерінен бір-ақ жабылады.

Мақалдар да тырнақшаға алынады, бірақ оның алды-артынан төл сөзге тиісті тыныс белгілері қойылмайды. Мысалы: *«Қалауын тапса, қар жанады» деген мақал – үлкен философия (Ф.Мұстафин).*

3-тапсырма. Мәтіндегі тырнақшаның қойылу себебін анықтап, кестені толтырыңдар.

Бірде барлау¹ жұмыстарын жүргізген бір экспедиция: «Осы арада жерасты теңізінің кіндігі бар екен», – дегенді айтыпты. Шынында да, Жылыбұлақ теңізге кіндік болса болар. Кейбір бұлақтарға жүз қара мал кеп, бірден бас қойғанда тақыл-тұқыл боп тартылып қалатыны бар, ал Жылыбұлаққа әлденеше жүз мал – тек тұмсықтары сыйысып тұра алса болды – айнала жапырлап кеп бас қойғанда да қыңқ етпейді. Қайта суы молая түсетін тәрізді. Жылыбұлақтың суын мал да мейірі қанғанша тамсана-тамсана ұзақ сіміреді. Егер адамша сөйлей алатын болса: «Ах, шіркін, қайран Жылыбұлақтың суы-ай!» десер еді олар да.

Жылыбұлақтың суы атына сай, ішкенде жалпы шөл суына төн кермек дәмі де білінеді ептеп. Бірақ сонысына қарамастан жұтқан сайын сарайың ашылып, іше түскің кеп, аңсарың ауа береді. «Осындай да төтті су болады екен-ау» деп еріксіз тамсанасың.

С.Мұратбеков. «Жеңеше» әңгімесінен

Жер-су атаулары	Дөйексөз	Мақал	Жазылу емлесі	Тырнақшаның қойылу себебі

А Тырнақшаға қатысты 4 сұрақ құрастырыңдар.

5.4. БУРАБАЙ – КӨКШЕ ӨЛКЕСІНДЕГІ ҒАЖАЙЫП МЕКЕН

Қазақстанның «Швейцариясы» атанған қай өлке? Бұл өлкенің табиғаты, тарихы, экономикасы, туризмді дамытудағы рөлі туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Мінгескен айнала тау арқасына,
Бурабай жатыр орман ортасында.
Бір сүңгіп Бурабайдың толқынына,
Отырдым жағадағы жартасына.

Аспанға көтерілген ақ тас тура,
Секілді аңыздағы ақбас бура.
Көбігін қайтадан ол көлге беріп,
Қайыңға көлеңдетіп жаппас шуда.

¹ Барлау – кен байлығын зерттеу.

Жиналған табиғаттың асылы бар,
Етегі – аспақ қайың, басы – шынар.
Көкшенің күмбезіндей көтеріліп,
Ойнайды жалт-жұлт етіп жасыл мұнар.

Адамдай қарағайлар тауға өрлеген,
Көңілді жыр көтеріп, өн кернеген.
Сұлулар көп болса да жер бетінде,
Көкшедей кереметті жан көрмеген.

Келсе де бауырыңда тыным алғым,
Күй болып күңіреніп, шуылдадың.
Бұрқанып көл Бурабай көбік шашып,
Жыр болып құлағымда тұрып алдың.

Сиқырлы бір сұлу саз тарап үннен,
Шайқалды көл толқынмен, дала гүлмен.
Көргенде құмарымды бір қандырдың,
Көркіңе ғашық едім бала күннен.

А Өлеңнің авторы кім? Автор туралы қысқаша баяндаңдар.

Ә Өлеңнің әр шумағының мағынасын бір сөйлемге сыйғызып айтыңдар.

Б Деңгейлік тапсырмаларды орындаңдар.

1-деңгей. Өлеңде қолданылған көркемдеу мен айшықтау түрлерін тауып жазыңдар. Аталған тәсілдер өлеңнің көркемдігін арттыруда қандай рөл атқарып тұр?

2-деңгей. Өлеңнің алғашқы үш шумағын айтылуы бойынша өрнектеп жазыңдар. Ерін, буын, дыбыс үндестіктері орын алған тұстарын көрсетіп, дыбыстардың бір-біріне өсер-ықпалын түсіндіріңдер.

Үлгі. Аспанға көтерілген ақ тас тура,
Секілді аңыздағы ақбас бура.
Көбігін қайтадан ол көлге беріп,
Қайыңға көлеңдетіп жапшас шуда.

Айтылуы. Аспанға/ көтөрүлген/ ақ тас тура/
Секілді/ аңыздағы/ ақпас пура/
Көбүгүн/ қайтадан ол/ көлге беріп/
Қайыңға/ көлеңдетүп/ жапшаш шуда/.

3-деңгей. Өлеңді С.Сейфуллиннің «Бурабай» өлеңімен салыстырып, екі ақынның табиғатты суреттеудегі авторлық шеберліктеріне баға беріңдер. Салыстыру барысында өлеңдердің көркемдік ерекшеліктеріне, құрылымына, идеяларына назар аударыңдар.

Грамматикалық материал

Пікірталас мәдениетіндегі сөз қолданыстары

Пікірталас – түрлі көзқарас, ой-пікірлерді салыстыра отырып өз көзқарасыңды дәлелдеу. Пікірталас кезінде төменде берілгендерді ескеру керек.

- Пікірталастың тақырыбына қатысты ұғымдарды анықтап алып, қажетті сөздер мен терминдерді дәл тауып қолдану қажет.

- Қолданылған сөздер пікірталасқа түскендердің бәріне бірдей түсінікті болуы керек.

- Пікірталас мәдениетінде қарсыласыңды құрметтеу, пікірін сыйлау, оны сабырлықпен тыңдай білу керек. Оның дәлеліне нанымды дәлелдермен тойтарыс беруге болады. Бірақ дөрекі сөздермен, мазақ күлкімен жәбірлеуге, дауыс көтеріп ұрсуға мүлдем болмайды.

- Пікірталастағы сөздің қарсыласқа әсер ету мүмкіндігі аса күшті болуы керек. Сондықтан неғұрлым айқын, неғұрлым нақты сөйлеуге тырысқан жөн.

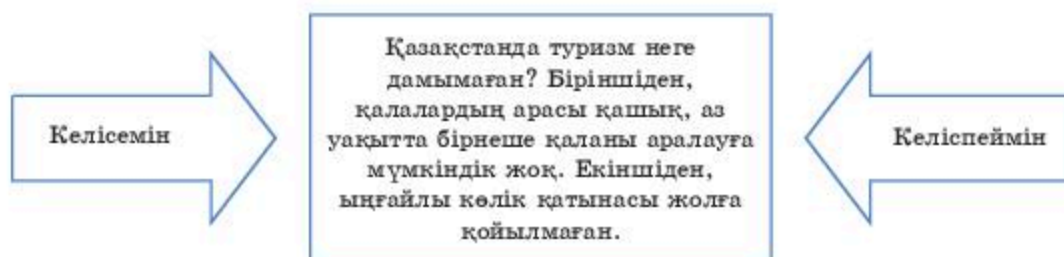
Пікірталаста ойды анық жеткізудің басты тәсілі – сөздің грамматикалық құрылысын меңгеру, грамматиканың заңдылықтарын игеру, сөйлемді мақсатына сай құра білу.

2-тапсырма. Өздерің баспасөз, ақпарат құралдарынан көріп жүрген пікірталас түрлерін атаңдар. Олардың ішінде идеясы мен көтерген тақырыбы жағынан ең озығы қайсысы деп ойлайсыңдар?

А Қажетті ақпараттарды орынды қолданып, көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды дәлелдеп келісу-келіспеу эссесін жазыңдар.

Ә Мәтінді тыңдаңдар (11-аудио). Онда қандай тақырып көтерілген? Бұл диалогті пікірталас деуге бола ма? Ойларыңды дәлелдендер.

Б Тіл қолданыстарын, өз-өздерін ұстау мәдениетін ескере отырып, кейіпкерлерге мінездеме беріңдер.

Есте сақта!

Тырнақшаның функциялары

Тырнақшаның қойылуы кідіріске, интонацияға немесе сөйлеудің құрылыс ерекшеліктеріне байланысты болмайды. Яғни, ол тыныс белгісі емес. Тырнақшаның мағынасы да, функциясы да алуан түрлі. Ол бір жағдайда тырнақшаға алынған сөздің немесе сөйлемнің бәгде біреудікі екенін білдірсе, екінші бір жағдайда тырнақша ішіндегі

сөздің, сөздер тіркесінің өзінің тура мағынасында қолданылмай тұрғандығын, болмаса бір заттың (түсініктің) шартты атауы екендігін білдіреді. Мынадай функцияларда қолданылады:

- цитата түрінде келтірілген біреудің сөзі тырнақшаға алынып жазылады. Мысалы: *«Шынында да, көптен бері осы ой маза бермейді. Неге екенін білмеймін, кеткім келмейді», – деді ол ойлы қалыпта;*

- кері мағынада, ажуа, сықақ, кекесін түрінде айтылған сөздер тырнақшаға алынады: *Распутиннің «тәрбиесіне» түскеннен кейін, бақыттың «кілті» кімнің қолында екенін Алексей көрді (С.Мұқанов);*

- газет-журналдар, әдеби-өнер шығармалары, кемелер мен ұшақтар, шахталар мен кен орындары, фабрикалар мен зауыттар, ұжымшарлар мен ауылдар, жер-су атаулары, мекемелер мен ұйымдар, көлік маркалары және т.б. аттары тырнақшаға алынып жазылады.

3-тапсырма. Берілген сөйлемдердің тиісті жеріне тырнақша қойып жазыңдар.

Мені құшағынан босата беріп, өкем хал-жайымды сұрамастан, көптен бері ботасын көрмеген інгендей иіп, даусы дірлідеп, сасқалақтап, біздің ауылдың кісілеріне: Әй, сендер, неғып тұрсыңдар, неге осы уақытқа дейін самауыр қоймайсыңдар? Әлгі соятын қойды осы уақытқа дейін өрістен алып келген жоқсыңдар ма? Тез бір баланы шаптырып жіберіңдер! Үйге киіз, көрпені қалыңырақ төсеңдер, неғып тұрсыңдар, барыңдар! – деп ауылдағы қарсы алған жігіттер мен қатын-қалаштан мені қызғанғандай олардың әрқайсысын әр жаққа жұмсағанын есіме түсірдім.

Соншама өкемнің күйгелектейтініндей-ақ мен жолда арынып-ашынып келмеген едім. Бірақ та өкем жарықтық шырылдап, аузын ашқан балапанына дән берген қарлығаштай, алдымен мені жұмсақ орынға отырғызып, ыстық тамақ беру үшін басқалардың да мазасын алып еді. Мен шынында аш та, жалаңаш та емес едім. Сонда да болса жыл сайын өте алыс Қиыр Шығыстан қарт өкемді, кіндігімді кесіп, кірімді жуған туған жер, туысқан елді аңсап келуші едім. Бөпем деп сүйген әкесін, оның адам бол, қалқам деп тілеген тілегін, сергек бол деп сенген ұясын кім сағынбайды? Я, мен шынында да жыл сайын демалыс алғанда Қиыр Шығыстан ауылға ашығып жететінмін. Сағынып аңсап келетінмін...

«Москва үшін шайқас» шығармасынан

А Б.Момышұлы шығармасынан берілген үзіндіден сілтеме ала отырып, тырнақшаның қойылу себебін түсіндіретін дәлелдеме жазыңдар.

Ә «...тырнақша қойылады» деп аяқтап, тырнақшаға өз сөздеріңмен анықтама беріңдер.

5.5. «АЛТЫНЕМЕЛ» ҰЛТТЫҚ САЯБАҒЫ

Қазақстандағы көрікті жерлерді шетелдіктерге таныстырыңдар. Сөздерің әсерлі, жарнама стилінде болсын.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы негізгі ойды анықтаңдар.

Табиғат белдеуінің барлық түрін қамтитын аса ірі аумақты алып жатқан «Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғат бағы ҚР Үкіметінің 1996 жылғы қаулысымен құрылған. Ұлттық бақтың жалпы аумағы 460 мың гектар жерді алып жатыр.

Қорықтың «Алтынемел» атауының түп тамыры моңғол сөзінен шыққан және аударғанда «алтын ер» деген мағынаны білдіреді. Күн батыр шақта тауға мұқият үңілер болсаң, ұясына еніп бара жатқан алтын күннің арайланған қызыл шапақтарымен көмкерілген тау аттың ерін көз алдыңа әкеледі.

Қазір «Алтынемел» ұлттық бағы өз елімізді айтпағанда, алыс-жақын шетелдерден туристер ағылып келетін орындардың бірі. Ұлттық бақта туристерге атқа немесе түйеге мініп саяхаттау ұсынылады. Ежелгі керуен жолымен жылжығанда Қасқырсай шатқалындағы Үңгіртасты кездестіруге болады. Оны жергілікті тұрғындар «Қора» деп атайды. Ғалымдардың жорамалдауынша, бұл үңгірде тас ғасыры дәуірінде ежелгі тайпа өмір сүрген. Өйткені үңгірдің қабырғалары мұқият тегістелген, кейбір тұстарындағы тастардың адам қолымен қаланғандығы да көзге анық көрініп тұрады.

Ұлттық бақтың орта тұсында ежелгі Бесшатыр қорғандары орналасқан. Аты Бесшатыр болғанымен, мұндағы қорған іспеттес шатыр төбелер саны – 31. Бесшатыр археологиялық ескерткіштерінің күрделілігі мен үлкендігіне Орта Азия бойынша теңесетін балама жоқ. Мұндағы ежелгі зираттар кешені мәдени-тарихи мұралар қатарына жатқызылған. Ғалымдар мен археологтердің дәлелдеуінше, біздің заманымызға жартылай қираған күйінде жеткен Бесшатыр қорғандары ежелгі сақтардың төңірге табынатын қасиетті орындарының бірі болған. Мұнда майдан даласында қаза тапқан жауынгерлер мен көсемдер жерленген.

Сонымен бірге бақ аумағында орналасқан биіктігі 120 метр, ұзындығы 1,5 шақырым болатын «Әншіқұм» (ел «Айғайқұм» деп атайды) да құпиясын ішіне бүккен ғажайып бір табиғат құбылысы.

Бақтың қорғалатын аумағының көлемі 520,2 мың гектар. Бұл аумақта өсімдіктің 180 түрі өседі және олардың 21-і Қазақстанның Қызыл кітабына енген. Алпыстан астамы эндемикалық¹ және сирек

¹ Эндемикалық – жер шарының шағын аймақтарына ғана таралған өсімдіктер мен жануарлар.

5-бөлім

кездесетіндер санатына жатады. Бақта тіршілік ететін жануарлардың 56-сы Қызыл кітапқа енген.

Бабаган. «Атамекен» газетінен

А «Алтынемел» саябағының табиғаты туралы постер қорғаңдар.

Ә Мәтін мазмұны бойынша талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Б Қарамен берілген сөздерге фонетикалық талдау жасаңдар.

Грамматикалық материал

Шешеннің сөйлеу техникасы

Сөз сөйлеу үдерісінде аудиторияға әсер ету барысында шешен лингвистикалық, паралингвистикалық және кинетикалық құралдардың тұтас кешеніне жүгінеді. Сөз арқылы түйінделген ой қаншалықты маңызды болса да, ол тыңдаушыларға тек шешеннің сол сөздерді нақты да түсінікті, мөлшерленген күйде дыбыстауы, айтуы арқылы ғана әсер ете алады. Сөйлеу барысында әр сөйлемді, сөйлемдегі жеке сөздерді, сөздер түйдегін, сөздер тізбегін, сөздер шумағын тиісті әуенмен, ырғақты үнмен мәнерлі айтып, сазына келтіре сөйлеген кезде айтылатын ой түсінікті болып шығады. Мұның бәрі интонацияның басты функцияларына байланысты:

- 1) сөйлемнің жалпы коммуникативтік түрлерін анықтау;
- 2) жеке коммуникативтік типтерін ажырату;
- 3) сөйлем, мәтін мазмұнының өзгешеліктерін ажырату;
- 4) мәтіннің сөйлемдері мен синтагмаларын бір-бірінен айырып, бөліп алу және олардың басын қосу;
- 5) әртүрлі эмоцияларды белгілеу.

2-тапсырма. Берілген сөйлемдерді тыныс белгілеріне сүйеніп, дұрыс интонациямен түрлендіріп айтыңдар. Қандай өзгеріс болғанын түсіндіріңдер.

– Уай, асыл ағам! Уай, асқақ інім! Ағасы бардың жағасы бар емес пе?! Жағасы бардың тоқсан пәледен сақтар панасы бар емес пе?! Інісі бардың тынысы бар емес пе?! Тынысы бардың елде – ырысы, жауда – ұрысы, дауда – жұмысы бар емес пе?!.

Қазыбек би

3-тапсырма. Қазыбек бидің шешендік сөздеріне дәптерлеріңе «Екі түрлі түсініктеме күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз (цитата)	Түсіндірме
Ағасы бардың жағасы бар.	
Жағасы бардың тоқсан пәледен сақтар панасы бар.	
Інісі бардың тынысы бар.	
Тынысы бардың елде – ырысы, жауда – ұрысы, дауда – жұмысы бар.	

Есте сақта!

Сызықша – мағынаға да, функцияға да бай тыныс белгісі. Ол сөйлеудің белгілі бір бөлшектерін басқа бөлшектерден бөлу үшін де, жақындастыру, қосу үшін де, сөздердің арасындағы мағыналық, синтаксистік қатынастарды айқындау үшін де қолданылады. Мұндай функцияда қолданылғанда сызықша кейде қосарлы, кейде дара болып келе береді.

Сызықша бастауыш пен баяндауыш мүшелер арасына қойылады. Бұл орында ол бұл екі мүше арасында азды-көпті кідіріс барын білдіріп, ол екеуін сөйлемнің басқа мүшелерімен шатастырмауға, бұл екеуінен құралған сөйлемді оған ұқсас сөздер тіркесімен шатастырмауға көмектеседі. Мысалы: *Адам – ардақты ат. Астық – халық дәулеті.*

4-тапсырма. Мәтінде кездесетін сызықшаны дұрыс қойып жазыңдар.

...Өлтірген бүгін аруақты айтып отырған осы Тұңғатар, оның атқан оқ, шапқан қылышы болған жас, албырт інісі Қожамберді. Бірақ өзі қылған қаталдықтың артынан өз-өзінен шошынып, дертті болып, келесі жылы өкініштен өртенгендей болып, Қожамберді де дүние салды.

Аянышсыз, өкіншісіз, мал кеуделі Тұңғатар, міне, Ұзаққа атап отырған көрі аруақ, қасиетті өліктердің ішінде арманменен уланған, өке жүрегіне өулиедей қадірлі көрінетін, ең қасиетті аруақ Бөкей аруағы. Соның қатал дұшпаны Тұңғатар.

М.Әуезов. «Қилы заман» шығармасынан

А «Қазақстандағы туризмнің дамуы» деген тақырыпта келісу-келіспеу эссесін жазыңдар. Эсседе сызықшаның қойылу жағдайларын қолданыңдар.

5.6. «БАЯНАУЫЛ» ҰЛТТЫҚ САЯБАҒЫ

Баянауыл өлкесінен шыққан қандай атақты адамдарды білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпараттарды конспектілеңдер.

«Баянауыл» ұлттық табиғи саябағы – Павлодар облысының Баянауыл ауданында орналасқан Қазақстандағы тұңғыш ұлттық саябақ. 1985 жылы ұйымдастырылған. Саябақтың аумағы 50,7 мың га. Жер бедері жекелеген жақпар тасты тау шоқыларынан тұрады. Баянауыл тауларының етегінде көптеген бұлақтар, суы мөлдір көлдер (Жасымбай, Сабындыкөл, Торайғыр) бар. Саябақта 20-дан астам археологиялық ескерткіштер, қола дәуірінен қалған қорғандар, тастағы жазулар, таңбалар, үңгірлер («Өулиетас», «Драверт», «Құмыра» т.б.) кездеседі. Ұзақ жылдар бойы жел мен судың әрекетінен түрлі мүсіндерге айналған жартастар («Найзатас», «Жұмбақтас», «Көгершін», «Атбасы» т.б.) саябақ табиғатына ерекше көрік береді.

5-бөлім

Саябақтың өсімдіктер дүниесі мен жануарлар әлемі де алуан түрлі. Өсімдіктердің 400-ден астам түрі (қарағай, қайың, қандыағаш, таңқурай, мойыл, долана т.б.), сондай-ақ Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген жабысқақ қандыағаш, көктем жанаргүлі де осында өседі. Сүтқоректілерден арқар, елік, қасқыр, түлкі, сілеусін, борсық, тиін мекендеп, құстардан аққу, қаз, үйрек, құр, шіл, бүркіт т.б. ұялайды. Балықтың 8 түрі бар (шортан, сазан, оңғақ, алабұға т.б.).

Саябақ аумағы атқаратын қызметіне қарай қорықтық, қорықшалық және демалыс белдемдеріне бөлінген. Қорықтық белдемде шаруашылық жұмыстарының қай түріне болса да тыйым салынып, биологиялық алуантүрлілік, экожүйелер қорғалады. Қорықшалық белдемде шаруашылық жұмыстар белгілі бір тәртіппен шектеулі түрде жүргізіледі. Демалыс аймағына келушілер саны да реттеліп отырады.

«Баянауыл» ұлттық табиғи саябағының табиғат қорғауды, адам игілігі үшін ұқыпты пайдалануды насихаттау ісінде алатын орны ерекше, ғылыми, мәдени және эстетикалық маңызы зор.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан. II том

А Сандық деректер келтіріп, екі саябақты салыстырыңдар.

«Алтынемел» ұлттық саябағы	«Баянауыл» ұлттық саябағы

Ә Саябақ аумағы неше белдемге бөлінген? Олардың ерекшеліктері неде?

Б Бірыңғай мүшелері бар сөйлемдерді тауып, синтаксистік талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Кім жылдам? Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Дөңгелек үстелдің мақсаты не?
2. Ой айқындылығы деген не?
3. Шешендік сөздегі сөз дәлдігіне мысал келтір.
4. Пікірталас мәдениетінің талаптарын ата.
5. Сөйлеу техникасына не жатады?
6. Интонацияның қызметтерін ата.
7. Шешен сөйлеуге қалай жаттығу керек?

Өзіңді тексер!

1. Жақша қандай жағдайда қойылатынын көрсет.
 - а) Ойдың аражігін ажырату үшін;
 - ә) сөйлемді ықшамдап қолданған кезде;
 - б) аяқталмай қалған ойды тұспалдап көрсету үшін;
 - в) ойды не сөзді айқындап, қосымша түсінік беру қажет болғанда.

2. Жақша дұрыс қойылмаған сөйлемді тап.

а) Шыңғыс хан он адам бір адамға бағынсын деп бұйырған (біздіңше оны онбасы дейді), ал ол онбасы жүзбасыға бас иген (*І.Есенберлин*);

ә) Барақ (*абыржып*). Қашайық мынау қамалдан. Қаладан тез кетелік. (*Қалтарыс жаққа қарайды*). Маған қашу енді кеш ... (*Ә.Жекілбаев*);

б) Қазіргі қазақ тілінде актив қолданыста жүрген сөздердің көбі «бөгделік» тұрпаты орфограммасы (сақталған) бірліктер болып табылады (*Р.Сыздық*);

в) Қазіргі қазақ тілінде *абыз* – көне сөз, «аса білгір, білімдар адам» деген мағынаны білдіреді (*ҚТТС, 2008, 12-бет*).

3. Сөйлемге қажетті тыныс белгісін қой.

Ақылды ісіне сенеді Ақымақ күшіне сенеді.

а) Үтір; ә) қос нүкте; б) көп нүкте; в) нүктелі үтір.

4. Тыныс белгісі қате қойылған сөйлемді тап.

а) Шешеннің қалауына қарай негізгі жоспар екі түрде: жай және күрделі жоспар түрінде жасалады (*Ж.Дәулетбекова*).

ә) ... Академиялық сипаттағы үлкен орфографиялық сөздіктің бесінші басылымы Алматы: «Арыс» баспасы, 2005 академик (*Р.Сыздық-тың*) редакциялауымен жарық көрді (*Орфографиялық сөздік*).

б) Сабырлық алдында не дұшпан сасады, не сабырсыздан береке қашады (*Б.Момышұлы*).

в) Тақыр жерге су төксең, тайғақ болар; Жаманға сырыңды айтсаң, тар жерде айғақ болар (*Мақал-мәтел*).

5. Сөйлемге қажетті тыныс белгісін қой.

Үйге кіргізу түйіл жақындасуға рұқсат жоқ (F.Мүсірепов).

а) Үтір; ә) жақша; б) сызықша; в) нүктелі үтір.

6. Адам ардақты ат. Астық халық дәулеті. Қандай тыныс белгі түсіп қалған?

а) Үтір; ә) жақша; б) сызықша; в) нүктелі үтір.

7. Қалауын тапса қар жанады деген мақал үлкен философия. Сөйлемде қойылуы тиіс тыныс белгілері қайсы?

а) Сызықша, үтір, нүкте, қос нүкте;

ә) тырнақша, үтір, сызықша, нүкте;

б) тырнақша, жақша, үтір, нүкте; в) үтір, көп нүкте, сызықша.

Ғалым болам десеңіз...

1. *М.Қанабекова*. Қазақ тілі стилистикасының негіздері. Алматы: Қыздар университеті, 2013.
2. *О.Жиреншин*. Сөз серкесі – шешендік. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015.
3. *Д.Ысқақұлы*. Сын жанрлары. Алматы: Санат, 1999.
4. *Ә.Қайдар*. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). 3-том. Табиғат. Алматы: Сардар, 2013.
5. *А.Ысқақов*. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1964.

ТЫҢДАЛЫМҒА АРНАЛҒАН МӘТІНДЕР

1-аудио

Уық шанышылған Ұлытау

Кендіртағы! Кертағы! Ұлытау!

Бұл – қазақтың киелі қонысы, ұлт тарихының шежіресіндей болған, ел бірлігі жайлы сөз болса, алдымен ауызға алынатын киелі жердің көне және қазіргі атаулары.

Қасиетті Ұлытау! Қазақ елінің қара шаңырағы болған Ұлытау! Уық шанышқан Ұлытау!

Ұлытау – тарихы ғасырлардың терең қойнауына кететін, ел басына күн туған шақтарда халқымызға пана болған, хандарымыз ақ боз ордаларын тіккен, билеріміз бен батырларымыз бастарын қосып, ел болып ғұмыр кешудің келелі мәселелерін шешкен, киелі де құнарлы өрі қазыналы өлке.

Тарихшы-шежіреші Әбілғазының «Түрік шежіресі» атты жазбасында Ұлытаудың тағы бір тарихи атауы жайлы сөз болады. Ол: «Қазіргі Ұлытау мен Кішітау дегендерді ол кезде Ертағы және Кертағы деп атайтын», – деп егіз таудың ежелгі атауын атайды. Тарихи жазба деректерге сүйенсек, үш жүздің басын біріктіріп, ел қамын ойлаған хандар мен билер бас қосқан, келелі кеңестерін өткізген қазіргі Ұлытаудың екі көне атауы бар. Олар: Кендіртағы, Кертағы.

Ал Ұлытау атауы қай кезеңнің еншісінде? Бұл жайлы пікірлер көп, болжамдар жетерлік. ...Халық жазушысы, Қазақстанның Еңбек Ері Ә.Кекілбаевтың: «Ұлытаудың ұлы атануы тауының биіктігінен емес, суының көптігінен емес, ол тарихтың үлкен оқиғаларында бүкіл ұлы қауымның бас қосқан, ортақ шешімге келген жері болғандықтан Ұлытау атанған. ...Қазіргі Ұлытау – ежелгі рухани самғаулар мен саяси шоғырлануға куә болған қашанғы қара орын», – деген түйінді сөзі Ұлытаудың ұлт тарихындағы тарихи орнын тағы бір танытып берген сөз.

«Уық шанышылған Ұлытау» кітабынан

2-аудио

«Бабалар сөзі» – ұлттық бренд

«Бабалар сөзі» жүз томдық топтамасы – ұлттық бренд. Бұл дүниежүзілік мәдениетте теңдессіз оқиға болды. Ауыз әдебиетінің мұраларын жинап, жариялауға атсалысқан М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Тоқтар Әлібек ағамызбен сұхбат.

– Қазақ фольклорына зерттеушілер назары қай ғасырда түсе бастады?

– Қазақ фольклорының жинала бастағанына шамамен 2 ғасыр уақыт болды. Фольклор жинау мәселесі бірнеше топқа бөлінеді. Алғашқы топ – әскери барлау мақсаттағы зерттеушілер. Арнайы экспедициялар қазақ жерінің табиғатын, пайдалы қазбаларын, этнография мен тарихын қамтып, кешенді зерттеу жүргізген. Екінші бір тобы – В.В.Радлов, И.Н.Березин, Г.Н.Потанин, Ә.Диваев сияқты жинаушылар фольклорды ғылыми құндылық ретінде қарастырды. Үшінші топ Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, С.Бабажанов, М.Көпеев, М.Тыныштықұлы секілді ұлт азаматтарының есімімен жалғасады.

– Осы байлықтың жарыққа шығу тарихына тоқталсаңыз?

– XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың зиялы қауым өкілдерінің жиғандары Қазан төңкерісіне дейін 700-ден астам кітап болып басылып шықты. Бұл кітаптар қатал цензура талқысынан өтті.

– Фольклорлық мұраның кеңес дәуірінде жариялану жайы қалай болды?

– Халық әдебиетінің ғылыми тұрғыда баспа бетін көруі 40-жылдардан басталады. Алдымен, халық ақындары – Жамбыл, Нұрпейіс, Нартай, Шашубайлардың шығармалары жарық көре бастады. Бұл үрдіс Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде біраз іркіліс тапты да, 50-жылдардың басында қайта қолға алынды. 60-жылдары халық мұраларының жарыққа шығу деңгейі көтерілді. Айтыстың 3 томдығы шықты, батырлар жырының шағын кітапшалары үлкен сұранысқа ие болды.

– *Фольклорды көптомдық етіп шығару идеясы қай кезде пайда болды?*

– 80-жылдардың басында «Көптомдық халық әдебиеті» атты ғылыми басылымдар жарық көре бастады. Шамамен 18 том. Осы кезде қолжазба мұраларды жинау, сақтау, жүйелеу, жариялау, зерттеу мәселелері көтеріліп, 90-жылдардың басында институтта «Қолжазба және текстология» орталығы ашылды. 100 томдық ғылыми басылым жоспарланып, оны шығару ісі қолға алынды.

– *Жобаның өзіндік ерекшеліктері туралы айта кетсеңіз.*

– Бұл күрделі еңбек 2013 жылы, мерзімінен бір жыл бұрын толық аяқталды. «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясы әлемде теңдесі жоқ бірегей жоба еді. Бізден бұрын әлем халықтары фольклорында мұндай ауқымда жарыққа шыққан ғылыми басылымдардың тәжірибесі болған емес. Жүзтомдықтың жалпы көлемі – 2600 баспа табақ.

– *«Бабалар сөзі» қанша тиражбен шықты және қайдан алуға болады?*

– Тираж өте аз. Бар-жоғы 2 мың дана. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Қазақстанда 4 мыңнан астам кітапхана бар, солардың өзіне бір-бірден жетпей тұр. 7 жылға созылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында ұшан-теңіз мәлімет жиналды. Шетел мұрағаттарынан қаншама дүниелер өкелінді. Алғашқы томдар осыдан 10 жыл бұрын басылып шықты, олар қазір сатылымда жоқ.

– *Қайта басылым деген болуы керек қой...*

– «Бабалар сөзін» 20–30 мың тиражбен қайта басса болар еді. Сонымен қатар осы кітаптардың аудионұсқасы шығарылуы керек. Бұл қазіргі жаһандану заманында өте тиімді. Электронды кітап нұсқасы – қазіргі заман талабы.

Сұхбаттасқан Нұрлан Әбдібек

3-аудио

1. Қазақстан аумағындағы Шу, Іле тауларының етегінен өлі күнге дейін жергілікті өсімдіктер өлемінің жауһары саналатын Регель қызғалдақтарын бастапқы күйінде кездестіруге болады. Бұл өсем өсімдіктер біздің жерімізде Тянь-Шань тауларының етегі мен шөлейт даланың түйісер тұсында пайда болған. Қазақ топырағындағы осынау қарапайым, сондай-ақ ерекше гүлдер өз өдемілігімен көптеген халықтың жүрегіні жаулап, біртіндеп бүкіл әлемге тарады.

Бүгінде жержүзінде қызғалдақтың 3 мыңнан астам түрі бар. Олардың басым көпшілігі – біздің дала қызғалдағының «ұрпағы». Қазір Қазақстанда қызғалдақтың 35 түрі өседі

Н.Назарбаев. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан

2. Орталық мәдениет және демалыс саябағында өткен «Көктем көркі – қызғалдақ» фестивалі адам өміріндегі гүлдердің маңыздылығын арттыра түсіп, қала тұрғындарын құлпырған қызғалдақтар өлеміне ендірді. Бұл мәдени шара Алматы гүл-қала екендігін және қызғалдақтың Отаны Қазақстан екендігін тағы да дәлелдей түскендей.

Іс-шараның басты мақсатының бірі қызғалдақ гүлінің Отаны Қазақстан екендігін насихаттау болды. Дәстүрге айналған шара шеңберінде қала жұртшылығының назарына алғаш рет қызғалдақ гүлінің жаңа сұрпы ұсынылды. Гүлдердің бұл сұрпының биіктігі 50 сантиметрді құрайды. Бұл сұрып өте төзімді, сабақтары берік өрі биік, жапырақтары толқынды. Қызғалдақтың қауызы далагүл төзімді, олардың ортасы қара емес,

сары түсті болып келеді. Ару қаламыздың көркіне көрік қосып, ажарын ашып тұрған қызғалдақтар өзгеше хош иісімен де ерекшеленеді. Голландиялық селекционерлер еңбегінің жемісі болып табылатын қызғалдақ гүлінің жаңа түрінің таныстырылымы 2014 жылы Елбасының Нидерланды Корольдігіне ресми сапары барысында өткен еді. Бүгінгі таңда алматылықтар Орталық мәдениет және демалыс саябағын безендіріп тұрған қызғалдақтардың жаңа сұрпының сұлулығына сүйсіне алатын болды.

«Алматы ақшамы» газетінен

4-аудио

Ескі тілтану ғылымы, шынында да, фонетиканы дыбыс жайлы ғылым деп танитын. Фонетика тілдің дыбыс жағын тексеретін ғылым екені рас. Бірақ, мұны салмақтаңқырап, дәлдеңкіреп түсінбесе, үнді-европаша тіл ғылымының бұрмалағаны сияқты, біз де фонетиканы теріс, бұрмалап түсінеміз. Сондықтан тексерулерімізден теріс нәтиже шығаруымыз мүмкін.

Өуелі-ақ фонетика дыбыс болған жердің бөрін тексереді деуге болмайды. Күннің күркірегені, арбаның салдыры, мылтықтың тарсылы, қасқырдың ұлығаны – бөрі де дыбыс. Бұларды фонетика қарамайды. Өйткені бұлар – адамнан тысқары, табиғаттағы болатын дыбыстар.

Екінші, фонетика адамнан шыққан дыбыстың бөрін тексермейді. Адам ыңқылдайды, түшкіреді, қырылдайды, мұның бөрі – адам дыбысы, бірақ адамның қоғамдық мұңы айдап шыққан, қоғамдық қажетіне жұмсалған дыбыстар емес, дене қызметінің салдарынан туған туынды инстинкт дыбыстар. Сол себепті фонетика қарауына бұлар да жатпайды.

Үшінші, қоғамдық дыбыс болған жердің бөрін қарай бермейді. Музыка да дыбыс, бұл да барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады. Сөйте тұра бұл тіл дыбысы емес, жылау, күлу қоғамдық күштердің қысаптарымен шығады. Сонда да оларды тіл дыбыстары деуге болмайды (өріне күлуде, өсіресе жылауда сөз араласатыны болады. Біз мұнда сөз жағын санамай, тек таза жылауды, таза күлуді алып отырмыз) және бұл дыбыстар мен тіл дыбыстары арасында, дұрысы жылау, күлу, музыка мен тіл арасында нендей айырма бар? Меніңше мынадай: жылау мен күлуді сол тілде сөйлейтіндер болмай-ақ кім болса сол түсінуге болады. Жылап отырған не күліп отырған қазақ болса, мұны көріп, естіп тұрған, өзі қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай өлгі қазақтың жылап отырғанын біле алады. Бірақ қазақша білмейтін орыс, неміс, қытай қазақтың қазақшалап не сөйлеп тұрғанын ұға алмайды. Олай болса, жылау мен күлу адам болған жердің бөріне түсінікті, ал тіл тек сол тілмен сөйлейтін қоғамға ғана түсінікті.

Қ.Жұбанов. Фонетика (лекция)

5-аудио

Уәлихан. Біздің саясаткерлер мен саясаттанушылар бізді біртұтас ұлт қылып біріктіретін мемлекеттің ұлттық идеясын іздеумен жүр. Меніңше, қазақ тілінің мәселесін ұлттық идея деп қабылдау керек бүгінгі таңда.

Арман. Мен олай ойламаймын. Қазіргі күні Қазақстан үшін ең маңызды мәселе – экономика мен демократия. Мемлекеттік тіл мәселесін мемлекет қолына алды. Қажетті қаражат бөлінуде, тіл дамыту бағдарламасы қабылданып, оның іске асырылуына жауапты адамдар бар.

Гүлдана. Қазақтар ерқашан қазақша сөйлейтін, сондықтан бұл ұлттық идея емес, бола алмайды да.

Бақдәулет. Ұлттық идея өрелі түсінік қой. Барлық елдің ұлттық идеясы бір. Ол – ұлттың өсіп-өніп, дамып өркендеуі, өлемдегі озық ұлттардың алдыңғы қатарынан көрінуі.

Данагүл. Міне, бұндай идеяны қазір қытайлар іске асырып жатыр. Олар өлемдегі бірінші экономика болуға азырақ қалды. Сондықтан мен Арманмен келісемін, ең бастысы – экономика.

Қ.Тасыбеков. «Ситуативный казахский» кітабынан

6-аудио

XXI ғасырды біз жаһандық сын-қатерлер дәуірі ғана емес, жас, қуатты және талантты адамдардың дәуірі деп те атаймыз. Қазақстанда бүгінде әрбір төртінші азамат – жас ұрпақтың өкілі. Мені сіздердің білімдеріңіз, шетел тілдерін игергендеріңіз, инновацияға ашық болуға талпыныстарыңыз қуантады. Араларыңызда ақылы мен білімі қазірдің өзінде Отанымызға пайдасын тигізіп жатқан жастар аз емес. Өлем жұрты көп ұзамай жаңа қазақстандық ғалымдар, дәрігерлер, инженерлер, музыканттар мен спортшылар туралы естіп-білетініне сенімдімін. Біз заманауи білім беру жүйесін, зияткерлік мектептер, Астанада халықаралық университет аштық. Жыл сайын мыңдаған студентті өлемнің үздік университеттеріне жібереміз. Өмірдегі ең басты нәрсе – білім, жоғары кәсібилік және өз Отаныңа адалдық. Мен сіздерді осыны есте ұстауға шақырамын. Сіздерде зор күш-қуат пен шығармашылық әлеует бар. Осының бәрін өмірлеріңіздегі ең басты мақсатқа жетуге бағыттаңыздар.

Сіздердің тың идеяларыңыз бен жастық жігерлеріңізді қажет ететін жүздеген, мыңдаған жұмыстар бар. 200 мыңдық сарбазы бар «Жасыл ел» акциясы нағыз ерлік болды, олар 10 жылда 115 мың гектар аумақта 50 миллион ағаш отырғызды. Осы игі миссияны жалғастырып, Қазақстанды жасыл өрі болашақ ұрпақ үшін таза өлкеге айналдыру керек. Осының бәрі сіздер үшін, сіздердің болашақтарыңыз бен еліміздің болашағы үшін жасалуда. Жастарымыз мемлекет қамқорлығына үздік оқумен, спорттағы және шығармашылықтағы табыстарымен, Отанына қызмет етуімен жауап береді деп сенемін.

... Сіздер елдің болашағысыздар. Сіздер мен біздің ұлы мақсатымыз бар. Армандар ұмтылған кезде ғана орындалады. Қазақстан XXI ғасырда қуатты өрі өздеріңмен бірге өркендейтін ел болуы үшін сіздердің күш-жігерлеріңіз, ынтымақтарыңыз, табандылықтарыңыз бен таланттарыңыз жеткілікті екеніне сенемін.

Н.Ә.Назарбаев

7-аудио

Еуропа қазақтары – өлем қазақтарының бір бөлшегі. Өлемнің 40 шақты елінде тарыдай шашыраған қазақтың бір бөлігі көрі құрлық – Еуропаның оннан астам елінде өмір сүреді. Осыдан 24 жыл бұрын Еуропа қазақтары да атажұрт Қазақ елінің жеке шаңырақ көтеріп, тәуелсіз ел болғанын аса қуанышпен қарсы алған еді. Олардың Қазақ елінде өтуі тиіс өлем қазақтарының бас қосар ірі жиыны – алғашқы құрылтайды көшпен бірге асыға күткені рас. 5 миллионға жуық қандастарын атажұртқа шақырып қана қоймай, өлем қазақтарының құрылтайын өткізу жөнінде маңызды іс-шараны қолға алды.

Осы уақыт ішінде Еуропа елдерінде өмір сүріп жатқан қазақтардың атажұрт – Қазақстанмен арадағы байланысы күшейіп, олар арқасүйер еліміз бар дегенді шын сезінерлік жағдайға жетті. Қазақ елі де алыста жүрген бауырларының рухани салада кенжелеп қалмауын ойлап, оларға жан-жақты көмегін аямайды. Соның бірі – Еуропада жүрген қазақтардың жыл сайын өзінің қазақ кіші құрылтайын өткізуді өдетке айналдырғаны және осы мәдени өрі рухани іс-шараға Қазақ елінің жан-жақты қолдау көрсетіп отырғаны. Еуропа төрінде қазақ өні шырқалып, домбырасының күмбірлеуі,

ұлт мақсатына арналған ірі жиындар мен спорттық бәсекелердің өтуі өлем қазақтарын қуанышқа бөлейді. Еуропа қазақтары бұл күндері өлем қазақтарының мызғымас бір бөлшегіне айналды.

Д.Мәсімханұлы

8-аудио

Ең ежелі ірі қаламгерлер тілінің сөздігін жасау білген адамға тек қажырлы еңбектің ғана емес, үлкен мәдениеттіліктің белгісі екенін айтқым келеді. Қарапайым тілмен айтсақ, Мұқағали өлеңдері қазіргі кез үшін «мода» болып тұр. Түрлі қонақтарда, отырыстарда, той-томалақтарда болсын, көңілді кештер мен концерттерде, театрларда болсын, Мұқағали өлеңдерін оқымайтын, оның өлеңдеріне жазылған өндерді шырқамайтын адам жоқ. Өзім де солардың бірімін. Мамандығым тілші болғандықтан, кей-кейде «Шіркін, Мұқағали тілінің сөздігін жасар ма еді!» деп қиялданатынымын. Осы ойымды реті келіп бір күні шәкірттеріме айтып едім, олар қолдады. Қуанып қалдым. Бірақ артынша: «Қаржыны қайдан аламыз?» – деп сұрады. Мен: «Қаржы жоқ. Осы тақырыпты көрсетіп, 2012 жылы мемлекеттік грантқа қатысып едім, өтпей қалды. Нағыз ғалым ғылымды қаржысыз-ақ істей береді», – дедім. Олар біраз ойланып, келісетіндіктерін айтты... Сөйтіп, сөздік жасаудың жұмыс жоспарын жасап, әрқайсысымыздың міндеттерімізді бөлісіп алдық та, іске кірісіп кеттік. Сөздік жасаудың нәтижесінде Мұқағали ақын өз шығармаларында 13 348 сөз, 5 035 тұрақты тіркес қолданып, оларды 21 453 мағынада жұмсағандығы анықталды. Осы үшеуін қоссақ, Мұқағалидың тіл байлығы 39 836 тілдік бірлік болып шығады. Олардың қандай сөз, қандай тұрақты тіркес, қандай мағыналар екенін оқырман қауымның өздері-ақ сөздіктен тауып, біле алады. Бұл тұрғыдан біз өз міндетімізді абыроймен орындап шықтық деп ойлаймыз. Ақын тілінің сөздігін жасау – әрі мән-маңызы зор, әрі қиын жұмыс. Сол арқылы біз Мұқағали тілін зерттеуге жол аштық және ақынның әдеби тілге қосқан өзіндік үлесін айқындадық. Ендігі кезек – кейінгі ұрпақ жастардікі. Олар осы сөздікті пайдалана отырып, Мұқағали тілінің байлығын жан-жақты зерттеп шығуларына өбден болады.

Б.Қалиұлы

9-аудио

Көшпелілердің өлем өркениетіне қосқан үлесі – етік пен шалбарды ойлап табуы, екеуі де атқа салт міну қажеттілігінен туған. Көшпелілердің көне кебіс-мәсі мен саптама етік үлгілері қазақтарда өлі күнге дейін сақталған. Кебіс-мәсі – әйелдердің аяқкиімі, саптама – ерлердікі. Мәсі жұқа былғарыдан тігіледі, әйел адамның аяғына киілетін былғары байпақ деуге болады. Кебіс – жылқының «көк сауыр» деп аталатын көн терісінен тігіледі, өкшесі биік, өкшеге күміс тірме – батқы қағылады, өшекейлеп безендіріледі. Кебісті мәсінің сыртынан киеді. Енді «бір аяққа неге екі аяқкиім киіледі» деген сұраққа келсек, әйел адам алғаш атқа мінгенде балтырын қажамас үшін жұқа былғарыдан мәсіні ойлап тапқан. Ал үзеңгі пайда болғанда аяқты ауыртпай, нық ұстау үшін мәсінің басына қатты аяқкиім – кебіс ойлап табылды.

Ерлер жортуылға шығып, аң аулап, әскери жорықтарға қатысу үшін жұмсақ аяқкиімдер – мәсі мен кебіс біріктіріліп тігіліп, саптама етікке айналды. Сонымен, VI-VII ғасырларда үзеңгілі ер-тұрманның өмірге келуі өкшесі бар, қалың табанды мәсінің, кейін саптаманың пайда болуына септігін тигізді. Саптама – қос ұлтарақ салып, қос байпақ киіп, шұлғау орап, шалбардың балағын қонышына салып киетін, қонышы тізеден асып, балтырға жететін басы үлкен, жайтабан етік. Саптаманың қонышы жылқы терісінен, ұлтаны сиыр терісінен тігіледі. Саптаманың ең басты артықшылығы – оңы мен солы жоқ, оң етікті сол аяққа, сол етікті оң аяққа ауыстырып кие береді. Жылқының бас терісінен түгі өкшесіне қарайтындай етіп пішіп, ағаш

қалыпқа салып, шеттерін бүгіп, қайыстан бау тағып, аяқкіім жасайды. Оны «шарық» деп атайды. Шарық – қойшылардың арнаулы киімі. «Жаяудың аты – шарық, күші – азық» деген мақал содан қалған.

А.Тохтабай. «Қазақ жылқысының тарихы» кітабынан

10-аудио

Әлемдік туризм тарихынан

Туризмнің алғашқы түрлері Ежелгі Мысырда пайда болған. Мысырлықтар діни мерекелерге қатысып, көпшілігі пирамидалар мен өнер туындыларын көру үшін саяхаттайтын. Жергілікті тұрғындар туристерді қонып шығу үшін қабылдайтын, оларға тамақтандыру қызметтерін көрсететін.

Ежелгі Грекияда да жұртшылық діни мақсаттарда, мысалы, Олимпиядағы Зевс ғибадатханасына немесе Дельфтегі сәуегейлік орынға саяхат жасайтын. Негізінен, саяхаттау теңіз жолы арқылы іске асатын, себебі ол бір жерден екінші жерге барудың ең оңай жолы өрі жалғыз тәсілі болатын. Өйткені Грекияда біртұтас билік орталығы жоқ, тек тәуелсіз қалалар ғана болғандықтан, жолдар салынбайтын.

Орта ғасырда саяхат діни, сауда-саттық және білім алу мақсаттарымен байланысты болатын. Христиандар көбінесе Рим, Иерусалим, Сантьяго де Компостело қалаларына қажылық сапармен тәу етуге баратын. Мұсылман елдерінен Мекке мен Мединаға қажылық сапарлар жасалатын. Сауда-саттық мақсаттарын көздейтін саяхаттарға көбінесе араб саудагерлері шығып, Азия мен Африкада орасан алыс қашықтықтарды бағындырған.

XIII ғасырда білім-ғылымның дамуына байланысты Италияның Падуа мен Болонья университеттеріне студенттердің саяхаттары кең танылған.

С.Р.Ердаулетов. «Қазақстан туризмі» кітабынан

11-аудио

Бақдәулет. «Істеймін деген жол іздейді, істемеймін деген сылтау іздейді». Ана теледидардан көрмейсіңдер ме, орыс дикторлары қазақша қалай тамаша әдеби тілмен, бейнелеп сөйлейді.

Данагүл. Әй, қойыңызшы! Олардың бөрінің қазақ ортада өскеніне менің күмөнім жоқ. Өз басым өліппеден бастап тілді толығымен меңгеріп алған ересек адамның біреуін көрген емеспін.

Бақдәулет. Ғаламторда америкалықтардың қазақша таза сөйлеп отырғандарын көргенде олай айтпас едің.

Данагүл. Ғаламторда америкалықтар түгілі маймылдарды да таза қазақша сөйлетуге болады.

Уәлихан. Меніңше, күні бүгінге дейін қазақ тілін оқытудың өзге шет тілдерін оқытудан еш айырмашылығы жоқ. Тіл үйренушілер фонетиканы ұғып, жаңа сөздерді жаттап, ережелерді есте сақтап жатады. Қазаққа Ө дыбысын айту үшін тіл мен ерінді қандай қалыпқа келтіру керек екенін түсіндірудің қажеті жоқ.

Арман. Дыбыс айту да, сөйлем құрау да сіз ойлағандай оңай нәрсе емес. Қазақ тілі орыс тіліне қанша ұқсас десек те, логикасы басқа ғой. Бөке, орысша өжептәуір білесің ғой, «я хочу» дегенді қазақша айтшы.

Бақдәулет. Оның не қиындығы бар? Тұра тұр. Мен..., хочу... (*таңдана*) ей, шынымен де, оңай емес екен ғой.

Арман. Оп-оңай. Мен бірдеңені бұйткім келеді. Су ішкім келеді, ұйықтағым келеді, қазақша үйренгім келеді. Тек сөйлем құру логикасы басқа.

Қ.Тасыбеков. «Ситуативный казахский» кітабынан

ГЛОССАРИЙ

Адресат – тыңдаушы, өңгімелесуші, мәтінді қабылдаушы.

Аналогия – тіл бірлігін басқа тіл бірлігіне тұлғалық немесе мағыналық жағынан ұқсату құбылысы.

Аннотация – кітаптың, мақаланың мазмұнын, саяси-идеялық бағытын, құндылығын түсіндіретін қысқаша сипаттама.

Ауызекі тіл – адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшелігі – сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы.

Өңгімелеу мәтіні – оқиғаны ретімен хабарлайтын, баяндайтын мәтін түрі. Ондағы сөйлемдер іс-қимылды білдіреді. Өңгімелеу мәтінінің ерекшелігі: 1) мәтін «не істейді? не істеді?» деген сұрақтарға жауап береді; 2) тірек сөздері етістіктерден болады; 3) сөйлемдер тізбектеле байланысады; 4) мәтін соңына қарай негізгі ой айтылады.

Бастауыш – сөйлемде атау септігінде тұрып, іс-оқиғаның иесін білдіретін тұрлаулы мүше.

Баяндауыш – бастауыштың жай-күйін, оқиғаның қай шақта болғанын білдіріп, сөйлемді тиянақтап тұратын тұрлаулы мүше.

Болымсыз етістік – қимыл, іс-әрекеттің болмауын, жүзеге аспауын білдіретін етістік.

Бейнелі сөздер – адамның сезімі мен көңіл күйіне байланысты айтылатын эмоционалды сөздер.

Буын үндестігі – сөз ішіндегі, сөз бен қосымша арасындағы дауыстылардың не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып айтылу заңдылығы.

Бұйрықты сөйлем – қимыл-әрекетке итермелеу мақсатында айтылатын сөйлем. Бұйрық мағынасы өртүрлі реңкте білдіріледі: бұйыру қатал талап мағынасында жұмсалса, дауыс көтеріңкі айтылады, ал өтініш, тілек мағынасында айтылса, бөсең айтылады.

Гапология – диссимилицияның әсерімен біркелкі буындардың біреуінің түсіріліп айтылуы.

Грамматика – тіл білімінің сөз таптарын, сөздердің өзгеруі мен сөйлем құрылысын зерттейтін саласы.

Грамматикалық мағына – тілде қалыпты (стандартты) көрінісі бар сөздердің, сөзтұлғалардың, синтаксистік құрылымдардың жалпылама тілдік мағынасы.

Ғылыми стиль – қазақ әдеби тілінің стильдік тармақтарының бірі. Оған әр мамандық бойынша, әр салада жазылған ғылыми шығармалар, оқулықтар мен оқу құралдарының тілі жатады.

Демеулік шылау – өзі шылауында тұрған сөзге я сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, болжалдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейтін шылаудың түрі.

Диссимилиция – сөз ішінде қатар келген ұқсас немесе бірдей дыбыстардың сөйлеу тілінде өзге дыбысқа айналуы.

Жай сөйлем – қарым-қатынас қызметін атқаратын, өзіне төн семантикалық құрылымы бар, бір предикативтік бірліктен тұратын сөйлем.

Жалғаулық шылау – сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді салаластыра (тең дәрежеде) байланыстыратын шылаудың түрі.

Инверсия – сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі.

Интонация – сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді айтудағы дауыс мөнері, дауыс ырғағы, сөйлеудің ритм-мелодикалық бейнесі.

Кинетикалық құралдар – қарым-қатынас кезінде орын алатын ым, бет, қол қимылы, дене қозғалысы.

Көпмағыналы сөз – (полисемия) сөздің екі я одан да көп мағынаға ие болуы.

Қаратпа сөз – сөйлемде айтылған ойдың кімге арналғанын білдіру не оған басқаның назарын аударту мақсатында жұмсалатын сөз немесе сөз тіркесі. Қаратпа сөз сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспей, ерекше әуенмен айтылады.

Лексика – тілдегі барлық сөздердің жиынтығы, сөздік қор мен құрам.

Лепті сөйлем – адамның көңіл күйін, әртүрлі эмоциялық сезімін білдіріп, ерекше әуенмен айтылатын сөйлем.

Мәтін – бір тақырып төңірегіндегі сабақтастық пен тұтастығы бар ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі.

Монолог – белсенді сөйлеу нәтижесінде пайда болатын сөйлеу түрі. Монологте бір адамның ойы көрініс табады.

Норма – тілдік құралдарды пайдаланудың қабылданған үлгілері, соларды ретке келтіріп отыратын ережелердің жиынтығы.

Орфография – сөздерді дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы және оны қарастыратын тіл білімінің бір саласы.

Орфоэпия – сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы.

Пайымдау мәтіні – оқиғаның себебі мен байланысын анықтайтын мәтін түрі.

1. Пайымдау мәтіні «Неліктен?» деген сұраққа жауап береді. 2. Бірінші сөйлемде негізгі ой айтылады. Ал қалған сөйлемдерде сол ой дәлелденеді. Яғни мұнда автор оқиғаның неліктен солай болғандығын дәлелдейді. 3. Тірек сөздері – өйткені, себебі, біріншіден, екіншіден және т.б.

Паралингвистика – 1) хабарланатын ойдың, пікірдің вербалды (сөзбен білдіру) төсілдерімен қоса сөйлеу үстінде қолданылатын вербалды емес (тілден тысқары) амалдармен берілуін зерттейтін тіл білімінің саласы; 2) сөйлеу кезінде қолданылатын вербалды емес төсілдердің жиынтығы.

Паронимдер – дыбысталуы жақын, бір түбірлес, жалпы грамматикалық белгілері ортақ, қолданылуында мағыналық ерекшеліктері бар сөздер.

Полилог – бірнеше адамның арасында болатын әңгіме.

Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиетте, бұқаралық ақпарат құралдарына қолданылатын функционалдық стильдердің бірі.

Риторикалық сұрақ – жауап күту мақсатында айтылмай, бірнәрсенің жайын сөз жарыстыра қақпайлап, шешендік сипатта хабарлайтын сұрақ.

Сабақты етістік – табыс септігіндегі сөзбен тіркес құра алатын етістік түрі.

Сипаттау мәтіні – белгілі бір нәрсенің, құбылыстың сын-сипатын, белгілерін егжей-тегжейлі суреттейтін мәтін түрі. Сипаттау мәтінінің басқа мәтіндерден айырмашылығы: етістіктері өткен немесе осы шақта қолданылады; сипаттама тілі (сын есімдер, үстеулер); көңіл күй етістіктері мен нақты зат есімдер қолданылады. Сипаттау үшін автор салыстыруды, сенсорлық елестетуді қолданады.

Сөз байлығы – әркімнің өз ана тілінің бар мүмкіндіктерін еркін пайдалана білуі.

Сөз дәлдігі – сөздің шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстардың атауларына барынша дәлме-дәл келуі.

Сөздің тура мағынасы – сөздің зат, құбылыс, ұғым, түсінік, болмыс, амал-әрекеттерге тағылған атау түріндегі бастапқы мағынасы.

Сөйлемнің актуальды мүшеленуі – қарым-қатынастың мақсатына қарай сөйлемнің мағыналық жағынан мүшеленуі.

Сөйлеу мәдениеті – ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптарымен қатар, өзіне тән нормаларды сақтауы.

Стиль – тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне байланысты жіктелетін әдеби тілдің функционалдық түрі.

Термин – мамандыққа және ғылым мен техниканың әртүрлі салаларына ғана қатысты арнаулы сөздер.

Топоним – географиялық нысанның (жер-судың) аты.

Тұрақты тіркес (фразеологизм) – құрамын өзгертуге келмейтін, бәрі тұтасып бір мағынаны білдіретін, бір ғана сөйлем мүшесі ретінде қолданылатын кемінде екі немесе бірнеше сөздің тіркесі.

Тіл білімі – тіл және оның даму заңдары туралы ғылым.

Тіл тазалығы – сөйлеушінің немесе жазушының әдеби тіл нормасын сақтаумен бірге ана тілдің мүмкіндігін дұрыс пайдалана білуі.

Үндестік заңы – буын не сөз құрамындағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың бір әуезбен айтылуы.

Хабарлы сөйлем – бір нәрсенің не бір істің жайын хабарлау мақсатында қолданылатын сөйлем.

Шешендік сөз – көптеген халықтардың мәдени-рухани өмір тіршілігінде көне заманнан белгілі шешендік өнердің негізгі материалы.

Шылаулар – сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру үшін қолданылатын, тіркескен сөздеріне әртүрлі реңк, грамматикалық мағына үстейтін көмекші сөздер.

Элизия – бір ырғақты топта айтылатын сөздердің алдыңғысы дауысты дыбысқа аяқталып, екіншісі дауысты дыбыстан басталса, қатар келген екі дауыстының біреуі (алдыңғысы) «жұтылып» кетуі.

Этнолингвистика – этностың болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан, рухани-мәдени мұра ретінде атадан балаға, өулеттен нәсілге ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, танымдық мөнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз..... 3

**1. ҚАЗАҚСТАН БҮГІНГІ ӘЛЕМДЕ:
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.
ОРФОГРАФИЯ ЖӘНЕ ПУНКТУАЦИЯ. ҒЫЛЫМИ СТИЛЬ**

1.1. Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт.....	4
1.2. Уық шаншылған Ұлытау.....	7
1.3. Бабалар сөзі – даналық көзі.....	9
1.4. Мәңгілік сарын: қазақтың дәстүрлі 1000 күйі.....	12
1.5. Қазақстан – қызғалдақтың Отаны.....	15
1.6. «Мәңгілік ел» идеясы.....	18

**2. ЭКОЛОГИЯ: ЯДРОЛЫҚ ЖӘНЕ МҰНАЙ ӨНДІРИСТЕРІ.
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР. СӨЗ МӘДЕНИЕТІ**

2.1. Экологиялық проблемалар.....	22
2.2. Семей ядролық полигоны.....	26
2.3. Қазақстан – «Ядросыз әлем» қозғалысының көшбасшысы.....	30
2.4. Мұнай өндірісінің қоршаған ортаға әсері.....	33
2.5. Каспий теңізінің экологиясы.....	36
2.6. Табиғатты қорғау.....	40

**3. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: МИГРАЦИЯ ЖӘНЕ ЗИЯТКЕРЛІК МИГРАЦИЯ.
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР. ФОНЕТИКА. РЕСМИ ІСҚАҒАЗДАР СТИЛІ**

3.1. Қоғам.....	43
3.2. Қазіргі қоғам.....	46
3.3. Миграция.....	49
3.4. Еуропамен миграциялық байланыс.....	53
3.5. Зияткерлік миграция.....	56
3.6. Жастардың зияткерлік бағдарламасы.....	59

**4. ӘЛЕМДІ ӨЗГЕРТКЕН ӨНЕРТАБЫСТАРЫ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.
МӘТІН. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ**

4.1. Әлем мойындаған рекорд.....	62
4.2. Адамзат жаңалығы.....	67
4.3. Ұлы өнертапқыш.....	70
4.4. Су асты құралдарын жасаудағы ғылым жетістігі.....	73
4.5. Жылқыны алғаш қолға үйреткен – Қазақ даласы.....	75
4.6. Көшпелілердің алғашқы конькиі.....	80

5. ТУРИЗМ: ЭКОТУРИЗМ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР. ПУНКТУАЦИЯ

5.1. Туризм түрлері.....	84
5.2. Экотуризм.....	87
5.3. Қазақстандағы туристік нысандар.....	90
5.4. Бурабай – Көкше өлкесіндегі ғажайып мекен.....	93
5.5. «Алтынемел» ұлттық саябағы.....	97
5.6. «Баянауыл» ұлттық саябағы.....	99
Тыңдалымға арналған мәтіндер.....	102
Глоссарий.....	108